.doc in alpha 豆丁

特别说明

此资料来自豆丁网(http://www.docin.com/)

您现在所看到的文档是使用**下载器**所生成的文档

此文档的原件位于

http://www.docin.com/p-109960831.html

感谢您的支持

抱米花

http://blog.sina.com.cn/lotusbaob

.doc in alpha 豆丁

مرحمت قرشتری

تورکی تعلیم اردو ثوانی

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەھمۇت قەشقەرى

تۈرکی تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرک)

بىرىنچى توم

www.docin.com

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
1981 ئۈرۈمچى

eKitap teyyarlighuchi: Ilham Nizam
2007

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار:

(ئىلمىيە تەرتىۋى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئوتكۇر، ئابدۇرېھىم ھېبىبۇللا، دامولا ئابدۇلھېمىت يۈسۈفى، خەلىم سالىخ، ھاجى نۇر ھاجى، ئوسمان مەھمەدتۇرسۇن، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئەمەن تۇرسۇن (مۇھەررىر)، مەرسۇلنان ئوسمانوۋ.

www.docin.com

eKitap teyyarlighuchi: Ilham Nizam

2007

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئولمەس ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى»

جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئوزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تارىخى جەريانىدا، كەشىلىك جەمىيىتىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە، تۈرلۈك ـ تۈمەن ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ، پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى؛ جۇملىدىن ئىلىم ـ پەن، ھۈنەر-سەنئەت ساھەسىدە ياراتقان ئاجايىپ كەشپىياتلىرى بىلەن جاھان مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ رول ئوينىدى.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىن بىرى بولغان ئەمگەكچان ۋە ئىجاتچان ئۇيغۇر خەلقىمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگا ـ رەڭ ۋە ئەلۋەك مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا ھەم ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تارىختا ئوزىگە مۇناسىپ توھپىلەرنى قوشتى. شۇنداق ئوچمەس توھپىلەردىن بىرى ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئولمەس ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى».

بۇ ئەسەر 10 —— 12 ـ ئەسىرلەردە ئوتكەن قاراخانىلارنىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادى ۋە يۈكسەك مەدەنى ھاياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

1

11 ـ ئەسىردە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا جۇنخۇاگ ـ دىن كۈچاغىچە بولغان رايوندا قوچۇ (تۈرپان)نى پايتەخت قىلغان

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىدىقۇت خانلىقى؛ كۈچادىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا) نىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا قەشقەر ۋە بالاساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان قاراخانىلار خانلىقى مەۋجۇت ئىدى[1].

ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقى قارا بالغاسۇننى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر قاغانلىقى 839 - يىلى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ ۋۇجۇتقا كەلگەن خانلىقلار ئىدى.

ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاساسىنى 8-ئەسىر ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇر خانزادىلىرىدىن يۈرۈن تېكىن قۇرغان ئىدى[2]. بۇ خانلىق «قوچۇ» نى مەركەز قىلغانلىقى ۋە بۇ يەردە خېلى بۇرۇنىدىنلا ئۇيغۇرلار كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇچە يەنىلەردە «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى[3]. ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەسىدە جەنۇبىي تۈرك ۋە شىمالىي تۈرك، چوڭ جۈگيۈن ۋە كىچىك جۈگيۈن، ياغما، قارلۇق، قىرغىز، دوماڭقۇت، يۈرۈن دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەر ئولتۇراق ئىدى[4]. ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بەشبالىق، قوچۇ دېگەن مەركىزىي شەھەرلىرىدىن باشقا، چانبالىق، يېڭى بالىق، سۇلىي، ئۇيغۇر (قۇمۇل) قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىمۇ بار ئىدى.

840 - يىلدا ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توقۇز قەبىلىلىرىدىن

---

① «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6 - دەپتەر. جۇڭخۇا خەرىتىشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ نەشرى. 1974 - يىل، بېيجىڭ.

② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 122 - جىلد، «بارچۇق ئارتىق تېكىن تەرجىمىسى».

③ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، «قوچۇ تەرجىمىسى».

④ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، «قوچۇ تەرجىمىسى. ۋاڭ يەندېنىڭ قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى».

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولغان ياغمىلار ۋە قارلۇقلار ئىلى، يەتتە سۇ ۋە چۆ رايونلىرىدا، يەنى ئىلىگەرکى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربىي زېمىنىدە، بىالاساغۇننى مەركەز قىلغان ھالدا ھاكىمىيەت قۇردى. كېيىنچە بۇ ھاكىمىيەتكە قەشقەر رايونىمۇ تەۋە بولدى. 893 - يىلدىن باشلاپ، خاقان ئوغۇلچاق قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرى باشچىلىغىدا چوڭ بىر ھاكىمىيەت شەكىللەندى. بۇ ھاكىمىيەت «ئۇلۇغ»، «كىچىك» ۋە «كۈن پېتىش ياق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «قارا» نامى بىلەن «قاراخانىلار» دەپ ئاتالدى. بۇ ھاكىمىيەتنى قۇرغۇچىلار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «كۈك ئارت (پامىر) ئۇيغۇرلىرى» دېگەن نام بىلەن قەيت قىلىنغان.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى تەركىبىدە كۈك ئارت ئۇيغۇرلىرى (شۇ جۈملىدىن ياغمىلار ۋە قارلۇقلار)دىن باشقا، يەنە قارلۇقلاردىن ئايرىلىپ چىققان چىگىل ياكى چىگىللەر، ئاندىن باسمىل، توخسى، چارۇق، چۈمۈل، تۇرگەش، قىرغىز قەبىلىلىرىمۇ بار ئىدى. خانلىقنىڭ تەۋەسىدە سوغدىلار، كەنچەكلەر ۋە شۇنىڭدەك ئېران تىلىنىڭ تۇرلۇك شېۋىلىرىدە سۆزلىشىدىغان خەلقلەرمۇ ياشايتتى.

قاراخانىلار تۇتقان كەڭ زېمىن مىقدارى جەھەتتىن 3 چوڭ قىسىمغا بولۇنەتتى: بىرىنچىسى، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم، بۇ قىسىم «خاقانىيە ئۇلكىسى» دەپ ئاتىلاتتى؛ ئىككىنچىسى، سەمەرقەنت ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم؛ ئۈچىنچىسى، خوتەننى مەركەز قىلغان شەرقىي جەنۇبىي قىسىم. بۇ مەمۇرىي بىرلىكلەردىن غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسىم «ئىلىك خانلىق» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە چوڭ شەھەرلەر —— ئىقتىسات ۋە مەدە-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

نىيەت مەركەزلىرى راۋاجلاندى. شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالىي تەرەپلىرىدە قەشقەر، بارچۇق، بالاساغۇن، بارسخان؛ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇبىي تەرەپلىرىدە تالاس، ئوتتار، مەرغىنان، سەمەرقەنت، تېرمىز ۋە باشقىلار.

«قەشقەر "ئوردۇكەنت" دېيىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولۇدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان.»[1] قەشقەر ناھايىتى قەدىمقى شەھەر. ئۇ غەربىي خەن زامانىسىدىلا «سۇلى دولىتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادى 581 — 618) شەھەرنىڭ سېپىلى 5 چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى.[2] قاراخانىلار دەۋرىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. پۈتكۈل قاراخانىلارنىڭ سىياسى مەركىزىدىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يەنىمۇ مۇھىم ئالاقە تۈگۈنى، تۈركى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى.

بالاساغۇن قاراخانىلارنىڭ يەنە بىر پايتەختى ئىدى. 10 - ئەسىردىكى جۇغراپىيۇنلاردىن مەقدىسى بالاساغۇن ھەققىدە: «خەلقى كۆپ، چوڭ ۋە باي شەھەر» دەپ مەلۇمات بەرگەن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە: «ئوردۇ — بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ "قۇز ئوردۇ" دېيىلىدۇ.»[3]

---

① مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. I جىلد، 173 - بەت.

② «سۇي سۇلالىسى تارىخى»نىڭ «غەربىي ئەل تەزكىرىلىرى».

③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. I جىلد. 74 - بەت. بۇ يەردىكى «قۇز ئوردۇ» دېگەن سوز «تەسكەي ئوردا» دېگەن بولىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن قاراخانىلار قەدىمقى يىمەك يولىنىڭ ۋاقانسلىقىنى تەمىن قىلدى. ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرى بىلەن قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي قىسمى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىسىدە باش تۇگۈننى ئىگىلىگەن ئىدى. قەدىمقى يىمەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسى قوچۇ (تۇرپان)، ئاگنى (يەنجى)، كۇچا بىلەن قەشقەرگە كېلەتتى ـ دە، كۆك ئارت ئارقىلىق پەرغانە ۋە خۇراسان تەرەپ بىلەن ئىراندىن ئوتۇپ، غەربىي دېگۈزغا چىقىپ كېتەتتى. يىمەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى باـ لاساغۇن ۋە بارسقاننى تۇگۈن قىلغان ئىدى. بۇ يوللار شەرقتە قىتان (لياۋ) پايتەختى شياڭجىڭفۇچە، شىمالىي سىزىڭ پايتەختى بەينجىڭ (كەيپىڭ) غىچە باراتتى. دەسلەپتە يىمەك سودىسى بىلەن نام قازانغان بۇ قاتناش يولى ئارقىلىق قىتان خانلىقى، ئىدىـ قۇت خانلىقى ۋە قاراخانىلارنىڭ غەربتىكى ئىران، ھىندىستان، ئەرەپ ۋە شەرقىي روما بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاـ قىلىرىنىڭ ئاساسىي قورالىغا ئايلاندى. شەرق بىلەن بولغان سوـ دىدا دورا ـ دەرمەك، خۇشبۇيلۇق، بېزەك بۇيۇملىرى ۋە قىزىل ـ يارا قىلارغا ئىشلىتىلىدىغان قىممەت باھالىق توقۇلمىلار، كەندىر ۋە پاختا توقۇلمىلار، كون ـ بۇلغار، مويـ تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، شۇنىڭدەك يىلقا تىجارىتىنىڭ مۇھىم ئورۇن تۇتقان ئىدى[1]. غەربنىڭ تاۋار مالىرىنى يوتكەشتە ئاساسىي رول ئويناپ تۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ قىتان يەرلىرىدە ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە قەدىمى يەتمىگەن جايلار يوق دېيەرلىك ئىدى؛ شۇنداقلا باغداد، دىمەشىق ۋە كونستانتىنوپوللارمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۈچۈن ئەڭ تونۇشلۇق شەھەرلەردىن ئىدى.

---

① «قىتان مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالاتى» 21 ـ جىلدكە قارالسۇن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قاراخانىلار 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمى قوبۇل قىلىپ، دولەت دىنىغا ئايلاندۇردى. ئىسلام دىنى قەشقەر تەرەپتىلا توختاپ قالماستىن، ھەتتا ئۇنىڭ تەسىرى كۈچادىن ھالقىپ ئوتتۇپ، تۇرپان ئويمانلىقىغىمۇ يەتتى. ئەمما ئىدىقۇت ھاكىمىيىتى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەسمى دىن سۈپىتىدە كەڭ تارقىلىشىغا يول قويمىدى. ئىدىقۇت ھوكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنىڭ قەتئى ھىمايىچىلىرى ئىدى.

قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، بىرمۇنچە ئەسىر ۋاقىت ئوتكەندىن كېيىن، ئەرەپ يېزىقىنىمۇ قوبۇل قىلدى. بۇ يېزىق قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللىنىلدى. مەسىلەن، قاراخانىلارنىڭ 1067 - يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان تەڭگە پۇللىرىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىلله ئەرەپ يېزىقىمۇ ئىشلىتىلگەن.

ئىدىقۇت ۋە قاراخانىلار دەۋرىدە، ئىگىلىك ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن بىللە، ئىلمىي ئەدەبىيات بىرۇنقى توققۇز ئۇيغۇر (توققۇزغۇز) ئەنئەنىسى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلاندى.

كۈچانىڭ شەرقىدە — ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام ئەھلى قوچۇ ۋە بەشبالىقتا «توخار» ۋە سانسكرىت تىللىرىدىن مەشھۇر بۇددا نوملىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، خەنزۇچىدىن يەلسەپە ئەسەرلىرى، ئىدىيە ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئۇزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرغان بولسا، كۈچانىڭ غەربىدە قاراخانىلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق تەبىئىسى ئەرەپ خەتلىشىدىكى تۈرلۈك مىللەت ئالىملىرى تۇپىلىغان دۇنيا ئىلىم - پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى، بۇنداق تەتقىقاتچىلىقنىڭ دائىرىسى ناھايىتى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەڭ بولدى؛ ئىسلام قانۇنىنى شەرھلەش، يۇنانلىقلار داگلىق پەيلاسۇپلىرىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى شەرھلەش، تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تەبابەتچىلىك ساھەلىرىدىكى تەتقىقاتلار نۇرغۇن ئالىملارنى جەلپ قىلغان ئىدى.

شۇنىسى روشەنكى، دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىمىنىڭ بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى.

لېكىن ئومۇمىي ۋە ئابباسىي خەلىپىلىرى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىندا، بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ئاھالە ئەرەپلەردىن ھەرقانچە مەدەنىيەتلىك بولسىمۇ، ئەرەپ - ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا، ئەرەپ تىلىنى «مۇقەددەس تىل» دەپ ئېگىشىش ۋە ئىشلىتىشكە مەجبۇر ئىدى. ئەرەپ يېزىقى ئەرەپ - ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان قانۇنىي يېزىقى ھىسابلىناتتى. دىن، سىياسەت، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر، مۇتلەق ئەرەپ تىلىدا يېزىلىشى كېرەك ئىدى. خەلىپىلىكنىڭ مەركەزلەشكەن، ئەرەپ تىلى ئالى ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن باشقا، ئىلىم-پەن تىلى قىلىنغان ئىدى. شۇڭا تۈركى خەلقلەردىن چىققان نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەپ تىلىدا يازدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە ۋە خۇراساندا، دەسلەپ تارقىخى مەۋجۇدلۇقتىن نەتىجىسىدە پارس تىلى ئەدەبىي تىل ئىدى. 10 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا جۇغراپىيەۋى ئەسەر يازغان ئىستەخرى بۇخارادا سوغد تىلى بىلەن بىر قاتاردا «دارى تىلى» مۇ بار ئىدى، دەپ ئەسلەتكەن. ئەنە شۇ «دارى تىلى» سامانىلار دەۋرىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ جايلاردا ئەرەپ ئېلىپبەسى قوبۇل قىلىنىشى بىلەن، بۇ تىل خۇراساندىن ئىرانغىچە باشقا جايلارغا

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

لمرىضىۇ تارقىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئىرانىدا تۈركى قەبىلىلەر تەشكىل قىلغان خانلىقلارمۇ پارس تىلىنى رەسمىي ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانغان ئىدى.

ئەرەپ - ئىسلام ئىمپېرىيىسى زەئىپلەشكەندە، كېيىنكى خەلىپىلەر جەڭگىۋار مىللەتلەرگە تايىنىپ، ئوز سەلتەنەتىنى ساقلاپ، ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ داغدۇغىسىنى قوغداپ قالماقچى بولدى. خەلىپىلىك دەسلەپتە خۇراسانلىقلاردىن، كېيىنچە مەرۋىلىكلەردىن (تۈركى خەلقلەردىن) ئوزىگە قوشۇن تەشكىل قىلدى[1]. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئوغۇز تۈركمەنلىرى ئىراق ۋە شام تەرەپلەرگە، كىچىك ئاسىياغا تۈركۈملەپ كوچتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەرەپ - ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك تەركىۋىمۇ ئوزگىرىشكە باشلىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئوغۇز تۈركمەنلىرى قۇرغان سالجۇقلار خانلىقى ئىمپېرىيىنىڭ سىياسى ھاياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن باشلىدى، بارا - بارا ئەرەپ خەلىپىلىكىنىڭ دىۋان ۋەزىرلىرى ۋە ئەسكەر - سەركەردىلىرى ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن بولۇپ، خەلىپىلىكنىڭ ئەمىلىي ھوقۇقى شۇلارغا ئوتتى. خەلىپە بولسا، دىنىي جەھەتتىكى داھىلىق ئورنىنىلا ساقلاپ قالدى.

ئىمپېرىيىنىڭ غەربتىكى ئىقتىسادىي ئالاقىسى سالجۇقلار ئىمارلىقى، شەرقتىكى سودا مۇناسىۋىتى قاراخانىلار ئىمارلىقى بولاتتى. بولۇپمۇ ئىمپېرىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەھىر خەلقلىرى (ئاساسەن تۈركى خەلقلەر) مۇھىم يېزا ئىگىلىك مەھ-

---

① خۇددى شۇ مەزمۇندىكى پاكىت «تالاس سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» 221 - جىلد. 2 - كىتاپ، 146 - «تەزكىرە»نىڭ ئىككىنچى قىسمىدىمۇ بايان قىلىنغان.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

سۇلانىسرى بىلەن تەمىنلەيتتى. شۇنداق قىلىپ، خەلىپىلىكنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىمۇ، ئاساسەن، تۈركى خەلقلەرنىڭ قولىغا ئوتكەن ئىدى. بۇ ھال مۇتەناسىپ رەۋىشتە، سىياسى ۋە مەدەنىي تۇرمۇشقىمۇ تەسىر قىلماي قالمىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىدە ۋە شەرقىدە كۈنگە خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىۋاتقان ئەرەپ-ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن بىر قاتاردا، قەدىمقى تۈركى خەلق-لەرنىڭ مەدەنىيىتىمۇ قايتىدىن باش كوتەرگەن ئىدى.

غەربىي ئاسىيادا، سالجۇقلاردىن ئالپ ئارسلاننىڭ ھەم ئۇنىڭ ئوغلى مەلىكشاھنىڭمۇ باش ۋەزىرى بولغان نىزاملىمۇلۇك ئالسلارنى ۋە ئەدىپلەرنى قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىپلەر ۋە ھۈنەر-ۋەن-ئۇستىكارلار توپلانغان ئىدى. سالجۇقلار خانلىغىنىڭ ئەسلي ھوقۇقىغا پەرده ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغۇچى تەركەن خاتۇن (قاراخانىلار جەمەتىدىن بولۇپ، سۇلتان مەلىك-شاھنىڭ ئايالى) مۇناسىۋەتى بىلەن، قەشقەر، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭدەك تۈرك يۇرتلىرىدىن باغدادقا نۇرغۇن ئۇيغۇر - قارلۇق زىيالىلىرى بارغان ئىدى. بۇلار نىزاملىمۇلۇك باغدات ۋە ئىسپە-ھانلاردا تەشكىل قىلغان مەدرىسە - كۈتۈپخانىلاردا پائالىيەت ئېلىپ باردى. باغداتتا نىزاملىمۇلۇك «نىزامىيە مەدرىسىسى» نى تەشكىل قىلغاندا، قەشقەرده يۈسۈپ قادىرخان زامانىسىدىلا «ساجىيە مەد-رىسىسى» تەسىس قىلىنغان[1] ۋە يۇقىرى بىلىم مەركىزى بو-

---

[1] قەشقەرده ھازىرمۇ «ساج مەدرىسىسى» دىگەن جاي بار. مىلادى 1300 - يىلى پۈتۈلگەن «سۇراھ» دىگەن كىتاپ-نىڭ ئاپتورى جامال قارشى نۇرغۇن ئىزدىنىپ يۈرۈپ، جەۋھەرنىڭ «سۇھاھ» دىگەن مەشھۇر كىتابىنى قەشقەردىكى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

لۇپ قالغان ئىدى. بۇ يەردىن ئۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر تەر-
بىيىلىنىپ چىققان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»
تە ئوزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە ھورمەت بىلەن «الشيخ الامام
الذاهد» دەپ ئاتىغان ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپتەك ئالىملار شۇ
مەدرىسەدە مۇدەررىسلىك قىلغان؛ شۇنداق قىلىپ، قاراخانىلار قە-
دىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، شەرقتىن ئەرەپ-
ئىسلام ئىمپېرىيىسىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. 11 - ئەسىر شائىر-
لىرىدا، گەرچە سالجۇقلار ئەرەپ خەلىپىلىكىدە زور تەسىرگە ئىگە
بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىلارنىڭ تۈزۈمى سامانىلار ۋە سالجۇقلار-
نىكىدىن ئىلغارراق ئىدى. مەشھۇر شەرقشۇناش بارتولد مۇنداق
دەيدۇ: «... قاراخانىلار، دەرۋەقە، سالجۇقلاردىن ئىلغار ئىدى،
چۈنكى تۈركستاندا، ھېچبولمىغاندا، ئۇلار ئۇيغۇرلار ئارقىلىق چىن
مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ياشىغان ئىدى.»[1] نەتىجىدە قاراخانىلار
جارى قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تۈركى
خەلقلەرنىڭ ئومۇمى تىل - ئەدەبىياتىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئۈلگە
بولۇش رولىنى ئويناندى.

ئەشۇنداق سىياسى ئېھتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە مەدەنى
مۇھىت ئەرەپ ھوكۈمران دائىرىلىرىنىمۇ، سىياسەت، مەدەنىيەت
ئەرباپلىرىنىمۇ، ھەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلىمىنىمۇ تۈركى تىلنى
ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن قىلدى. «ئوز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە
يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈركى تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق
يول يوق»؛ «تۈركى تىل ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن

«ساجىيە مەدرىسى»نىڭ كىتابلار خەزىنىسىدىن تاپقانلىغىنى
ئوز كىتابىدا تەيىت قىلغان.

① بارتولد: «موگۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركستان».

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەك چېپىپ كېتەۋاتاتتى»[1].

ئەنە شۇنداق شارائىتتىمۇ تەقدىرزاسى بىلەن، «دىۋانۇ لۇغا-تىت تۈرك» مەيدانغا كەلگەن. «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۈكسەك مىللىي ئېپتىخارىنىڭ مەۋسى-دىن بەزى ئەھۋاللارنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئاپتور ئوز ئەسىرىدە «بارسغان» شەھىرى ھەققىدە تەبىر بەرگەندە، مۇنداق قەيت قىلغان: «بارسغان — ئافراسىياب ئوغلى-نىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بولغان، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ شۇ يەردە يىلقا باققان؛ كېيىن بۇ يەر شۇنىڭ ئىسمى بىلەن بارسغان دەپ ئاتالغان.»[2]

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بارسغان — قاراخانىلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى، ئۇ ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بويىغا يېقىن جايلاشقان بولۇپ، يەتتە سۇ ئولكىسىنىڭ ئىقتىسادىي

---

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋاكىسىل. I جىلد. مۇقەددىمە.

② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋاكىسىل. II جىلد. 625 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەركىزى ئىدى. بۇ شەھەردىن مەشھۇر شەخسلەر يېتىشكەن، قوشۇن سەركەردىلىرى مەيدانغا كەلگەن. مەھمۇتنىڭ ئاتىسىنى شۇلاردىن بىرى دېيىش مۇمكىن.

مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ھۇسەيىن بارسفاندىن قەشقەرغە كوچۇپ كەلگەن. مەھمۇت ئىنوزى قەشقەردە تۇغۇلغان. لېكىن تۇغۇلغان يېرىنىسى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ I جىلددىكى «اَذِغْ»نىڭ ئىزاھىدا «اِسْم قَرْيَة لَنَا» («بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» ياكى «بىزنىڭ نامى») [1] دەپ ئىزاھ بېرىلگەن؛ «ابُل» (opal) سۆزىگىمۇ شۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن [2]. لېكىن باشقا يېزا ياكى جايلارنىڭ ناملىرى ئىزاھلانغاندا، «بىزنىڭ» دېگەن ئېنىقلىغۇچى ئىبارە ئىشلىتىلمىگەن. مەسىلەن: «الش —— اِسم قرية لكاجغر» («ئالـ لۇش —— قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «اَلْغُق —— اسم قَرْيَة لِكَاشْغَر» («ئالغۇق —— قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «قزل اُز —— مُشْتاة فى جبالِ كاشْغَر» («قىزىل ئوي —— قەشقەر تاغلىرىدا بىر قىشلاق» [3] ۋە باشقىلار.

مۇشۇلارغا ئاساسەن، مەھمۇت قەشقەرنىڭ تۇغۇلغان ۋە ياشىغان يۇرتىنى قەشقەرنىڭ ئوز زامانىسىدىكى يېزىلىرىدىن ئاتۇشتىكى

---

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. I جىلد. 44- بەت.

② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. I جىلد. 49- بەت.

③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. I جىلد. 43- 63- 53 - بەتلەر.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ئارزاق» ياكى توققۇزاقتىكى «ئوپال» دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن①.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئومۇر كوزگەنلىگى ھەققىدىمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بايان قىلىنغان بەزى ئىشارەتلەردىن باشقا ئېنىقراق مەلۇمات يوق.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ Ⅲ جىلدىدا، مەھمۇت قەشقەرى «بُكا بُذْرَجْ *boka buzraq*» ھەققىدە ئىزاھلىغىنىدا، ئارسلان تېگىن غازىنىڭ قىرىق مىڭ ئەسكىرى بىلەن ياباقۇلارنىڭ يەتتە يۈزمىڭ ئەسكىرىگە قارشى جەڭ قىلغانلىقىنى، ئۇزىنىڭ شۇ جەڭگە قاتناشقانلاردىن جەڭدە نېمە ئۈچۈن يېڭىپ چىققانلىقىنى سوردىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ②. بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئارسلان تېگىن غازى» ئېھتىمال ھىجرى 408 - يىلى (مىلادى 1017—1018 - يىلى) بۇرادىرى توغان خانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان «ئەبۇل مۇزەپپەر شەرەفىد دولە» ئۇنۇۋانىدىكى ئارسلان خان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بۇۋىللىرى»دىن بىرى ئېھتىمال «شەمسىد دولە» ئۇنۇۋانىدىكى ئەبۇنەسر ئەھمەت ئىبنى ئەلى ئىسمىك خان بولسا كېرەك. بۇ كىشى ھىجرى 383-يىلى (مىلادى 993 — 994 - يىلى) بۇرادىرى ھارۇن ھەسەن

---

① ياغمىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن دەپ تەخمىن قىلىنغان يېڭىسار خەلقى ھەر يىلى ئەتىيازدا ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى، يېڭىساردىكى ئوردا خېنىم، ھەزرىتى بېگىم مازىرىنى ۋە ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام مازىرىنى (بۇ مازارنى مەھموت قەشقەرىنىڭ مازىرى بولۇشى مۇمكىن دېگەن تەخمىنلەر بار) تاۋاپ قىلىدۇ.

② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل، Ⅲ جىلد، 545 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بۇغراخانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرۇپ، 403 - يىلى (مىلادى 1012 — 1013 - يىلى) ۋاپات بولغان. ئەبۇنەسر ئەھمەت ئىلىك خان 999 - يىلى بۇخارانى قولغا كەلتۈرگەن ۋە 1008 - يىلى سامانىلارنىڭ سەلتەنىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن يىللار بويىچە، مەھمۇت قەشقەرنى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنياغا كەلگەن دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئەمدى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ Ⅲ جىلدىدا «بۇ كىتاپ ئومرۇمنى ئاخىرىغا يەتكۈزدى» دېگەن جۈملىگە ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ پۈتكەن ۋاقتىغا قاراپ، مەھمۇت قەشقەرنى 11 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ۋاپات بولغان دەپ تەخمىن قىلىش مۇمكىن.

«مەن شۇ تۈركلەرنىڭ... ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپ مۇسۇلمانلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن» دەپ ئۆزى توغرىسىدا تەرىپلىگەن ئىبارىسى بويىچە، مەھمۇت قەشقەرنى خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولدا تۇتقان ياكى قوشۇننىڭ گۇمانسىز دېيە قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق قەبىلىدىن ئىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. مەھمۇت قەشقەرنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىلىرىمىز...» دېگەن سۆزىدىن ئۇنىڭ قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىگى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

3

دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ تىلى ھەققىدە، تارىختا يىرىنچى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولۇپ، ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى تەكشۈرۈش - تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئوزمىناق بۇ چوڭ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋال ئىسلامي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. مەھمۇت قەشقەرى شۇنداق دەيدۇ: «ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن - ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل (چىيىل)، ياغما، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ سۆزلىرىنى خاتىرىلەپ چىقىپ، ئۇلار- دىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى.»①

مەھمۇت قەشقەرى ئەدەبىي تىلدىن باشقا، ئوغۇز، قىپچاق، ئاروغۇ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ شۇ لېكسىكىلىرىنى ئاددىلا تىل ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە خاتىرىلىۋېلىپ، تىزىپ قويماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، مورفولوگىيىلىك ھالەتلىرى- نىمۇ ئىلمىي يوسۇندا تەكشۈرگەن. ئوز تىلىنىڭ ئەڭ يېتىشكەن ۋەتەخەسسىسى بولغىنىدىن تاشقىرى، ئەرەپ، پارس تىللىرىنىمۇ خۇددى ئوز ئانا تىلىنى بىلگەندەك ئوبدان ئوزلەشتۈرگەن.

مەھمۇت قەشقەرى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق تۈرىلىشان تىل پاكىتلىرى ئۈستىدە، ئوز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلمىي ئۇسۇلى بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاپتۇر كىتابنى تۈزۈشكە كىرىشىش- تىن بۇرۇن، تۈركى تىللا ۋە ئەرەپ تىللا يېزىلغان لۇغەتشۇ- ناسلىقتا دائىر ھەرخىل ماتېرىياللارنى كۆپ ئوقۇغان؛ جۈملىدىن، ئەرەپلەر تارىخىنى، بولۇپمۇ ئىسلام تارىخىنى، ئىسلام پەلسەپە- سىنى، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنى ناھايىتى ئىنچىكە ئۆگەنگەن.

مەھمۇت قەشقەرى باغدادتا كەلگىنىدە، كىتابنى قايسى ئۇ- سۇل بىلەن يېزىش ئۈستىدە كۆپ ئىزلەنگەن. نەتىجىدە، ئوز

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. ۋ - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

زامانىمىزدىكى ئەڭ يېڭى ئۇسۇل، يەنى زامانىمىزچە تېخى قول-
لىنىلمىغان ئۇسۇل بىلەن يېزىشقا كىرىشكەن. ئاپتور بۇ ھەقتە
شۇنداق دەيدۇ: «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام
قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى ھەددىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمە-
گەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ
چىقتىم». «مەن بۇ كىتابنى ھىكمەتلىك سوزلەر، ماقال-تەمسىللەر، بېيىت-قوشاقلار، رەجەزلەر ۋە ئەسرى پارچىلار
بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىۋىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۇگەد-
گۇچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سوزلەرنى ئاسان تېپىشى
ئۈچۈن، بىر نەچچە يىل مۇشەققەت چېكىپ، سوزلەرنى جاي-
جايىغا قويدۇم؛ تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم.»

شۇنىڭدەك، ئاپتور ئوز كىتابىغا كىرگۈزگەن ھەربىر
سوز-ئىبارىنى كونكرېت، جانلىق مىساللار ئارقىلىق، ئەرەپلەرنىڭ
ئەدەبىي تىلىدا ئىنچىكە-نازۇك ئىبارىلەر بىلەن ناھايىتى چۈ-
شىنەرلىك قىلىپ ئىزاھلاپ بەرگەن. ئاپتور ئوزى يازغان مۇقەد-
دىمىسىدە شۇنداق دەيدۇ: «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس-
تۇگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سىغى-
نىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا "دىۋانۇ لۇغاتىت
تۈرك" — "تۈركى تىللار دىۋانى" دەپ ئات قويدۇم.»①

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى يېزىشقا قايسى
يىلى كىرىشكەنلىگى ھەققىدە كېسىپ ئېيتىش تەس. ئاپتور «تۈركى
تىللار دىۋانى»نىڭ I جىلدىدا، تۈرك مۇچەل يىللىرىنى ئىزاھ-
لىغاندا: «بۇ كىتابنى يازغان يىلىمىز توت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى
يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيى بولۇپ، يىلان يىلى كىرگەن ئىدى...» دەپ

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 3 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

يازغان. بۇ سوزگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى بۇ كىتابنى ھىجرى 466 - يىلىدىن بۇرۇنراق يېزىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، كىتابنى ئاپتورنىڭ قوليازمىسىدىن كوچۈرگەن كاتىپ مۇھەممەت ئىبنى ئەبى بەكرى كوچۈرگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويغان: «كىتابنىڭ ئاپتورى ئوز قولى بىلەن يازغان بۇ نۇسخىنىڭ ئاخىرىدىكى جۈملىنى ئەينەن كو-چۈرۈپ قويدۇم: كىتاب 464 - يىلى جامادىل ئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىلىشقا باشلاپ، توت قېتىم تۈزىتىلىپ ۋە تەھرىر قىلىنىپ، 466 - يىلى جامادىل ئاخىرنىڭ 10- كۈنى دۈشەنبە تامام بولدى».

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ مۇقەد-دىمىسىدە مۇنداق قەيت قىلىدۇ: «بۇ كىتابنى ھاشىم ئۇرۇغىدىن چىقىپ، ئاباسىلار سۇلالىسىدە يولباشچى بولغان... مۇھىممىلەرنىڭ ئەمرى ۋە تەكرى تەپىلىگەن خەلىپە مۇھەممەت ئوغلى ئوبۇلقا-سىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم.» بۇ سوزلەرگە قارىغاندا، ئاپتور كىتابنى باغدادتا مۇقتەدى بىللا-نىڭ بۇۋىسى قائىم بىئەمرىللا خەلىپىلىگىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەن؛ قائىم بىئەمرىللا ھىجرى 467 - يىلى (مىلادى 1075 - يىلى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى نەۋرىسى ئوبۇل-قاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللا خەلىپە بولغان. بۇنىڭ خەلىپىلىك ۋاقتى ھىجرى 467 — 488 - (مىلادى 1075 — 1094 -) يىللارغىچە 19 يىل 5 ئاي داۋام قىلغان.

دېمەك، بىزنىڭ تەخمىنىمىزچە بولغاندا، مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى ھىجرى 464 — 466 - (مىلادى 1072—1074 -) يىللىرى يېزىپ، تەھرىرلەپ بولۇپ، ھىجرى 467 - (مىلادى 1075 -) يىلىدا

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قايتا تۇلۇقلاپ چىققان. ئاندىن ئابباسى خەلىپىلىرىنىڭ يەگىرمە يەتتىنچىسى بولغان ۋە جالالىدىن سالچۇقنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن تەختكە ئولتۇرغان ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. بىر رىۋايەتتە، تۇغاچ بۇغرا قاراخان — ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ ۋەكىللىرى ئومىگى يېگى خەلىپىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن باغداتقا بارغاندا، مەھمۇت قەشقەرى مەركۇر ۋەكىللەر ئومىگىنىڭ باشلىقى بولغان تاغىسى بىلەن بىللە خەلىپە ھوزۇرىغا كىرىپ، ئوزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى خەلىپىگە تۇتقان ئىكەن.

4

مەھمۇت قەشقەرى تۇركى تىللىرىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغان تىل ئىكەنلىگىنى، بۇ تىل ئىگىلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ئۇزۇن زامانلاردا يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىش بىلەن بىللە، مەنسۇپ قىلىۋېلىش جەھەتتىمۇ ئېسىل پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىگىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، «تۇركى تىللار دىۋانى»نى تۈزۈپ چىققان. «تۇركى تىللار دىۋانى» ئەرەپلەرنىڭ تۇركى تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددى سېلىشتۇرما لۇغەت كىتابى ئەمەس، بەلكى قاراخانىلار دەۋرىدىكى يۇقىرى تۇركى خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، جۇملىدىن ئىلىم - پەن، سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈنى، ھاكىمىيەت - سىياسەت يۇرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئورۇپ - ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر.

«تۇركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن تەخمىنەن يەتتە

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مىڭ بەش يۈزدىن ئارتۇق سوزلەم (سوز ۋە گىبارە) مەزمۇن جەھەتتىن ئاھايىتى كەڭدۇر. ئاپتور ھەربىر سوزنى، ھەرپلەرنىڭ ئاز-كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئەرەپچە ھىجا ئۇسۇلىدىكى ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە تىزىپ، سوزلەرنىڭ ئىستىمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن؛ گاھىدا بىر سوزلەمگە تەئەللۇق ھىكمەتلىك سوز، قاپىيىلىك نەسر، تەمسىل، قوشاق-بەيىت، شېئىرغا ئوخشاش ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلانغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا خەلق تىلى، قەدىمقى تىل ۋە باشقا تىل ئامىللىرىنى بىر مەنبە سۈپىتىدە يۇغۇرۇپ بەرگەن.

بىزنىڭ چۈشەنچىمىزچە، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ مەزمۇنى قىسقىچە تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا تۈركى قەبىلىلەر تەپسىلى تونۇشتۇرۇلغان ۋە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇ زامانلاردا تارىخقا ئىسلام پەلسەپىسى پىلەن قاراش ھوكۈمرانلىق ئورۇندا تۇراتتى، لېكىن مەھمۇت قەشقەرى دىنىي-ئىدىيىۋى چەكلىمىگە قارىماي، تۈركى خەلقلەرگە دائىر بىرمۇنچە تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇمكىن قەدەر ئەينەن يېزىپ قالدۇرغان. مەھمۇت قەشقەرى بايان قىلغان ئەھۋاللار ئەرەپ، پارس ئەدەبىياتلىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ۋە خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان بەزى ۋەقەلەرگە توغرا كېلىدۇ، بەلكى بۇلارنىڭ مۇجمەل بولغان جايلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا يارىدەم بېرىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى ئەرەپچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ئىچىدە، ئۇ-تۇرا ئاسىيا خەلقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى پەقەت كىتابلاردىلا ئالماي، خەلق ئارىسىدىكى جانلىق پاكىتلار ۋە راۋايەتلەر

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئاساسىدا يارىتىپ بەرگەن يىگانە ئاپتور.

2. «تۈركى تەللار دىۋانى»دا تۈركى قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، بولۇپمۇ قاراخانىلارنىڭ شۇ زامانىدىكى تېرىتورىيىسى، شۇ- نىڭدەك تۈركى قەبىلىلەر بىلەن خوشنا ئەللەرگە دائىر جۇغراپىيىۋى ناملارنىڭ مەشھۇرلىرى بېرىلگەن، ھەتتا بۇ ناملار پەقەت ئىسىدىكى نام سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەزىلىرى بىرەر مۇھىم ۋەقەگە بېغىشلاپ تو- نۇشتۇرۇلغان. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: ئومۇمەن، مەھمۇتنىڭ تۈرلۈك شەھەرلەرگە دائىر بەرگەن قىسقا مەلۇماتلىرىدىن، ھازىر بىزنىڭ ئىلكىمىزدە بولمىغان بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر بۇ زاتنىڭ قولىدا بارلىقى ئۇقۇلىدۇ...مەسىلەن: «المقنع»(مۇقەننا) دېگەن ئىسىم ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلار تىزىملىغان «ئىنجۈكەنت» شەھىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ شەھەر ئەشۇ قوۋمنىڭ تەۋەسىگە ئىرەپ ئەسكەر- لىرى باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن خاراب بولغان.① دەرۋەقە، «تۈر- كى تىللار دىۋانى» يېزىلىشتىن 300 يىل بۇرۇن، يەنى مىلادى 776 — 781 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا، قارىشى دەريا ۋادىسىدا ئەرەپ تاجاۋۇزچىلىغىغا قارشى مۇقەننا رەھبەرلىكىدە خەلق ھەر- كىتى بولغان ئىدى.

مەھمۇت قەشقەرى شۇ زامانلاردا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئاتاپ ئوتكەن. بولۇپمۇ، «خاقانىيە ئولكىسى» ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى- دىكى چوڭ شەھەرلەرنىلا ئەيىبەس، ھەتتا مۇھىم يېزىلارنى ۋە قاتناش تۈگۈنلىرىنى، تاغ - سۇلارنى تولۇق يازغان. مەھمۇت قەشقەرى ئىسلام ئەللىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى (ئەپسانىۋى قىس- سىلەرنى) يازغاندا، ئەرەپ - ئىسلام ماتېرىياللىرىدىن پايدىلانغان

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى». 88- بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولۇشى مۇمكىن؛ لېكىن، تۈركى خەلقلەر ياشايدىغان، بولۇپمۇ قاراخانىلار جۇغراپىيىسىگە دائىر بېرىلگەن مەلۇماتنى، شۇنىڭدەك ئوزى تەكشۈرۈپ توپلىغان.

مەھمۇت قەشقەرى يەنە تۈركى خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمۇلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە، قىياسەن خەرىتە قىلىپ سىزىپ بەرگەن. ئاپتورنىڭ ئوز تىلى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇ كەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمقى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئاددى ۋە گېئومېتىرىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن؛ مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن.

3. «تۈركى تىللار دىۋانى» دا، نۇرغۇن سوزلەملەرنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئەدەبىي پارچىلار بېرىلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلار بىز ئۈچۈن تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى باي ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى سانىلىدۇ.

تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا ئوغۇز ۋە ئافراسىياپقا ئوخشاش قەھرىمانلار توغرىسىدىكى مەرسىيە ۋە مەدھىيىلەردىن مەھمۇت قەشقەرى بىزگە ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، ئىنتايىن قىممەتلىك پارچىلارنى يەتكۈزۈپ بەردى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»غا تۈرلۈك تېمىدا جەمى 242 كۈيلىت (I جىلددا 117، II جىلددا 48، III جىلددا 77) ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلارنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن 4 چوڭ تۈركۈمگە بولۇش مۇمكىن: بىرىنچى، داستانلار، يەنى تاڭقۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا توقۇنۇشلار، دىنىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان «تۈرك»

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

لەرنىڭ ئۇيغۇر «تات»لارغا قارشى قىلغان يۇرۇشلىرى، تۈركەشلەر ۋە ياباقۇلار بىلەن بولغان ئۇرۇش، جۇملىدىن توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ئوز ئارا جەڭ-جىدەللىرى ھەققىدىكى داستانلاردىن پارچىلار؛ ئىككىنچى، مەرسىيىلەر، يەنى ئالىپ ئەرتوڭا ۋە نامەلۇم بىر قەھرىمان توغرىسىدىكى مەرسىيە؛ ئۈچىنچى، قوشاقلار، يەنى مۇھەببەت ۋە ئەگەك، تەبىئەت تەسۋىرلىرى، تۇغۇلغان ئەل-يۇرتنىڭ مەنزىرىلىرى توغرىسىدىكى قوشاقلار؛ توتىنچى، ساقىنامە ۋە ئۆچەشلىق توغرىسىدىكى قوشاقلار (مۇنداق قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ئاھايىتى يىراق ئوتمۇشنى ئەسلىتىدۇ).

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن ھىكمەتلىك سوزلەر، ماقال-تەمسىللەر 200 دىن ئاشىدۇ. بۇنداق ھىكمەتلىك سوزلەر دۇنياغا ۋە مەئىشەتكە قانداق قاراشنى بىلدۈرىدىغان، يىراق ئوتمۇشتىكى ئىجتىمائى ئەخلاق نورمىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان پەلسەپىۋى مەزمۇنلۇق ئىبارىلەر دۇر.

۱۰ «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ مادىي ھەم مەدەنىي تۇرمۇشىغا دائىر خېلى ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا يېزا ئىگىلىكىگە دائىر سوزلەر (زىرائەتلەر، ھەر جايدا ئوسىدىغان گىيا-دەرەخلەر)، چارۋىچىلىق ۋە مال دوختۇرلۇقىغا دائىر سوزلەر، ھەر خىل ھايۋانلار، ئوچار-قاناتلاردىن كوپ ئۇچرايدىغانلىرىنىڭ ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

«تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن ھۈنەر-سەنئەتكە دائىر سوزلەردىن 10 — 11-ئەسىرلەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئەنتايىن تەرەققى قىلغانلىقىنى، قول سانائەتتە ئىش تەقسىماتىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىگىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركى خەلقلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەر ـ قورغان سىستېمىسى ئوتتۇرىغا قالاشقانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار بار.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. مەسىلەن: ياخشى كۆرىدىغان ئايىرىم غىزالارنى ئېتىش يوللىرى، مەي ئىچىتىش ئۇسۇللىرى، چالغۇ ئەسۋاپلىرى، كىيىم ـ كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىشىلەرنىڭ ئۆلتۈرۈش ـ قوپۇشلىرىغا دائىر ئەدەپ ـ قائىدىلەرنى ئاپتور پەقەت سۆزلەم تەرىقىسىدىلا بېرىپ قالماي، بەلكى چۈشەندۈرۈپ يازغان. ھەتتا مەدەنى ھاياتنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدىغان بەزى ئاددى پاكىتلارنىمۇ بەرگەن. مەسىلەن: ئايالالارنىڭ باغرىداق تاقايدىغانلىقى، كىيىم ـ كېچەكلەرگە دەزمال سالىدىغانلىقىنىمۇ ئالاھىدە تونۇشتۇرغان.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا تەبابەتچىلىككە دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئوسۇملۇك ۋە مىنېرال دورىلىرىنى كەڭ ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلار كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭدەك، ئادەتتىكى ۋە كەڭ تارقالىدىغان كېسەللەر توغرىسىدىمۇ چۈشۈنۈكلەر بېرىلگەن. مەسىلەن: «سىيغن ئاتى» (خەنزۇچە —— رېنشېن، پارسچە —— ئىستەرەنگ)دىن پايدىلىنىشمۇ خېلى بۇرۇنلا تەتقىق قىلىنغانلىقى مەلۇم.

بۇلاردىن باشقا، تۈركى قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ قوللىنى-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

لىدىغان ئەرلەر ئىسىملىرىنىمۇ تونۇشتۇرغان. چۈنكى ئاپتور ياشاۋاتقان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەپچە ئىسىم قويۇش ئادەتكە ئايلىنىۋاتقان ئىدى. شۇڭا، مەنىلىك تۈركى ئىسىملارنىمۇ ئەرەپلەرگە تونۇشتۇرغان.

5. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر قەدىمقى ۋە ئوز زامانىسىدىكى ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت دەرىجىلىرى، ھوكۈمرانلارنىڭ تەبىقىلىرى ۋە ئۇنۋانلىرى خېلى كوپ ئۇچرايدۇ. جۈملىدىن، ھەربىي تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكا توغرىسىدىكى سۆزلەرمۇ بار. ھەربىي قوشۇننا دائىر «سۇ بىتىگ» (قوشۇننىڭ ئايلىق دەپتىرى) دېگەندەك ئاتالغۇلار شۇنى بىلدۈرىدۇكى، بۇ زاماندا قەدىمقى چارۋىچىلىق - كوچمەنچىلىك دەۋرىدىكىدەك ھەربىي يۈرۈش زورۇرىيىتى بىلەن پۈتۈن قەبىلە ئەسكەر بولماستىن، بەلكى مۇنتىزىم قوشۇن بارلىققا كەلگەن؛ ھەربىي تاكتىكىنى تەتقىق قىلىۋاتقان ۋە ھەربىي مەشق ئۇسۇلىدىكى مەخسۇس ئەمەلدارلار بولغان.

6. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا كالىندارچىلىق ۋە ئاستىرونومىيىگە دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. يىلىلارنى مۇچەل بىلەن ھىساپلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا ئاھايىتى قەدىمدە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى راۋايەتنى بىزگە يېزىپ قالدۇرغان. شۇنىڭدەك، مەھمۇت قەشقەرى كوچمەنچى تۈركى قەبىلەرنىڭ ئاي ۋە ھەپتە - كۈنلەرگە نام قويۇشنى چەتتىن (سوغدلاردىن) ئۈگەنگەنلىگىنىمۇ ئەسلىتىپ ئوتكەن.

ئاللىقاچان ئولتۇراقلىشىپ بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، شۇنىڭدەك «خاقانىيە» خەلقى ئورخۇن ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئابدىلەر (مەككۇ تاشلار)دە پۈتۈلگەن ۋە تۈركى خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنى(972 —— 1049) قاتارلا رەتلەپ چىققان تۈركى كالىندارنى قوللىنىپ كەلگەن ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنۇن ئىككى ھايۋانلىق كالىندار يەنى «مۇچەل يىلى»نى تۈركى خەلقلەر قانداق ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن-لىگىنى مەھمۇت قەشقەرى تۈرك خاقانى ئىۋۇغۇ چىقىپ، پۈتۈن ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا ھەيدەتكەن دېگەن مەزمۇندىكى رىۋا-يەت بىلەن بەرگەن.

11 - ئەسىرگىچە تۈركى خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەت-لىك ھىساپلانغان ئۇيغۇرلار ئاستىرونومىيە ھەققىدە خېلى تەتقىقات ئېلىپ بارغان. پەلەك بۇرچلىرى ۋە سەيارىلەرنى تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويغان ئىدى.

يۇقۇرىدىكى ساھەلەرگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلاردىن باشقا، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ يەنە بىر ئۆلمەس تەھىمىيەت-لىك يېرى شۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ نەسىرىدە (كىتابىنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرغىچە زۆرۈر بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە) «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق، گىرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ۋە لېكسىكولوگىيىسىنى ئاساس قىلىغان ھالدا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكا، گىرامماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىنچام، ئۇقۇشلۇق چۈشەندۈرگەن. ئۇر-خۇن ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە ئۇيغۇرچە تۈرپان تېكىستلىرى 19 - ئەسىر ئاخىرىدىن باشلاپ تېپىلىپ، ياۋروپادا تۈركى تىللار تەتقىقاتى كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان مۇجەسسەل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن مەسىلىلەر «تۈركى تىللار

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دىۋانى» نىڭ تېپىلىشى بىلەن ئايدىڭلاشتى. شۇ چاغقىچە كوزقاراشلىرى مۇجمەل بولغان مەشھۇر تۈركولوگلارمۇ چۈشەنچىلىرىنى «تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن روشەنلەشتۈرۈۋالدى. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئەڭ ئومۇمى بولغان فونېتىكىلىق، گىراممااتىكىلىق قائىدىلەرنى بەرگەندىن باشقا، يەنە «كتاب جواهر النحو فى لغات الترك» («تۈركى تىللار نەھۋى-سىنىڭ جەۋھەرلىرى») دىكەن مەخسۇس كىتاب يازغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاب تېخىچە يورۇقلۇققا چىقمىدى.

سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق دائىرىسىدا 19 - ئەسىردە باشلانغان بولسىمۇ، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11 - ئەسىردە ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى بۇ پەننى يېڭى باسقۇچقا كۆتەرگەن. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئۇلىمەس ئەسىرىدە تۈركى تىللار بىلەن ئەرەپ تىلىنى سىلىشتۇرۇغاندىن باشقا، يەنە تۈركى تىللارنى ئوز ئارا سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. بۇ ئىلمىي پائالىيەت مەملىكىتى-مىزدە كېيىنمۇ داۋام قىلدى. مەسىلەن، 15- ئەسىردە مىڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەت تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى سوزلەرنىڭ قىسقىچە سىلىشتۇرما لۇغىتى ئىشلەندى؛ 18 - ئەسىردە چىڭ سۇلالىسىدىن چېنلۇڭ خانىنىڭ باش تەھرىر-لىكىدە «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تۈزۈلدى.

قىسقىسى، مەھمۇت قەشقەرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركى تىللار دىۋانى» نى ئېنسىكلوپېدىيە دىسىمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن بىر زامانداء ئۇيغۇر

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى تېما قىلغان «قۇتاتقۇ بىلىك» ناملىق داھىيانە ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11 - ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتاتقۇ بىلىك» بىزگە بەدىي ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «تۈركى تىللار دىۋانى» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «قۇتاتقۇ بىلىك» 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىي ئىپادىسى؛ «تۈركى تىللار دىۋانى» بولسا، ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسىمى.

ئەپسۇسكى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئەدەبىي تىلنىڭ ئەشۇنداق نادىر يازمىكارلىقى بولغان «قۇتاتقۇ بىلىك» توغرىسىدا ھەرخىل خىيالغا كېلىشكەن. خالىۋكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۇزۇنغا سوزۇلغان بولغان تۈرك يۇرتلىرىدىن چىققان ئالىملارنى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئەسلەپ ئوتكەن. مەسىلەن: «تۈرك» «Tarkan» — «شاش» نىڭ ئىسمى ددپ كېلىپ، «ئەبۇ بەكرى قەففال شاشى مۇشۇ شەھەردىندۇر» دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك، «چۇچۇ» دىگەن بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، «بىر تۈرك شائىرنىڭ ئىسمىدۇر» دەيدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تۈزۈشتە، پۈتۈن تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان بىر ئەدەبىي تىل نورمىسى ئاساس قىلىنىشى شەرت ئىكەنلىكىنى ۋە ئەرەپلەرگە تۈركى تىلنى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تونۇشتۇرۇشتا ئەلىۋەتتە ئەنە شۇنداق ۋەكىللىك خاراكتېردىكى تىلنى تونۇشتۇروش زورۇر ئىكەنلىكىنى ياخشى چۈشەنگەن. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس لۇغەت ئۇچۇن تىل ماتېرىياللىرى توپلاشقا كېرىشكەندىن تارتىپ، تاكى ئۇنى رەتلەپ، كىتاپ شەكلىگە كەلتۈرگەنگە قەدەر، ھەربىر سۆز ۋە ھەربىر تاۋۇش مەسىلىسىدە ئەدەبىي تىل نورمىسىغا قاتتىق رىايە قىلغان.

11 - ئەسىردە بارلىق تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان يېزىق ئەدەبىي تىلى بار ئىدى. بۇ تىل 10 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا، يېڭى ئىجتىمائى شارائىتتا شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىل ئىدى.

تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخىي ئىھوالىدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، 4-ئەسىردىن كېيىن تۈركى تىلدا سوزلەشكۈچى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ بولۇنۇش ھەم بىرلىشىش ۋە يەنە پارچىلىنىش ھادىسىلىرى يۈز بەردى. بۇ ئىجتىمائى ھادىسىلەر تەبىي يوسۇندا ئۇلارنىڭ تىلىغىمۇ تەسىر قىلدى.

تۈركى تىلدا سوزلەشكۈچى خەلقلەر زىمىن جەھەتتىن بىر قەدەر تۇراقلاشقان دەۋردىن، يەنى 5 - ئەسىردىن تارتىپ، ئۇلارنىڭ تىللىرى شەرقىي تۈركچە ۋە غەربىي تۈركچە دەپ ئىككى چوڭ قاناتقا بولۇندى. ئىسسىق كولنى مەركەز قىلغان «تېلى»لەرنىڭ ئوڭ قانىتى غەربىي تۈركى تىلدا، سول قانىتى شەرقىي تۈركى تىلدا سوزلەشكۈچى قەبىلىلەر توپلىرى ئىدى. غەربىي قاناتتىكى قەبىلىلەرنىڭ ئاساسىنى ئوغۇز تۈركمەنلىرى، قىپچاقلار تەشكىل قىلاتتى؛ شەرقىي قاناتتىكى قەبىلىلەر توپىنىڭ ئاساسىنى توققۇز ئوغۇزلار يەنى توققۇز ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلاتتى. بۇلارنىڭ تىلى «قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى» ئىدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

10 - ئەسىردىن كېيىن ۋە مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىدە، بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلدىن غەربىي قىسىمدىكى خەلقەر تىلى «ئوغۇز تىلى» دەپ، شەرقىي قىسىمدىكى خەلقەر تىلى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ «تۈرك تىلى» قەدىمقى تۈرك (كوك تۈرك) ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئۇ قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئولكىسىدىكى چوڭ شەھەرنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئولكىسىدە ياشىغۇچى خەلقنىڭ تىلىنى ئۆرنەك قىلغان ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى دەپ ھېسابلىغان ۋە ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي ئوغۇز» تىلىنى، يەنى يېقىنقى زامان تۈركولوگلىرى تىل كىلاسسىفىكاتسىيىسى بويىچە «ئۇيغۇر-قارلۇق گۇرۇپپىسى» دەپ ئاتىغان تىلنى پەقەت ئوزىنىڭ تىلى شۇ تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈنلا، «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن يېزىق ئەدەبىي تىلى دەپ كورسەتكىنى يوق، بەلكى ھەقىقى تىل پاكىتلىرى بويىچە ئېلىمىي تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى پىرىنسىپال سۈرەتتە توغرا خۇلاسە چىقارغان. مەھمۇت قەشقەرى مۇنۇلارنى كورسەتمەكچى:

1. «ئەگەر ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلسەڭ، پارسلار بىلەن ئاربلاشمايدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلى بۇزۇق بولىدۇ. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ». «ئىسپىجاب شەھەر-رىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان يۇتۇن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلق-

www.docin.com

PDF 文件使用"pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

لمرىنىڭ تىللىرىدا نۇقسان بار». «بالاساغۇنلۇقلار سوغدىچە ۋە تۇوكچە سوزلىشىدۇ»؛ «تىراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقىلىرىمۇ شۇنداق».

2. «تىللارنىڭ ئەڭ يېنىگى ئوغۇز تىلى، ئەڭ توغرىسى، توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئىرتىش، يامار ۋە ئەتىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغان خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر». «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئوچۇق ۋە راۋان تىل خاقانىيە ئولكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى ھىسابلىنىدۇ». قەشقەر «... شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سوزلىشىدۇ.»[1]

مەھمۇت قەشقەرنىڭ بۇ ھوكمى بويىچە، شۇنداق خۇلاسە-گە كېلىش مۇمكىن: «تۈركى تىللار دىۋانى»دا، باشقا تۈركى قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك»—«خاقانىيە تۈركلىرى» دۇر. باشقا تۈركى قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك تىلى» ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى»نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر. بۇ تىل 14—15-ئەسىرلەردە «چىغاتاي تىلى»، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، «كاشغەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

ھەقىقەتەنمۇ «خاقانىيە تىلى» قاراخانىلار دولىتىنىڭ ئاساسىي ئەدەبىي تىلى ئىدى، بۇنداق بولۇشىغا بىرقانچە ئاساسلار بار ئىدى:

بىرىنچىدىن، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئولكىسى پۈتكۈل شەرق ۋە غەرب ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنىڭ ئالمىشىش نۇقتىسىدا

---

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. 1 جىلد. 25 ـ بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولغىنىدەك، يۇتكۇل تۈركى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ فوشۇلۇش تۈگۈنى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، «خاقانىيە تىلى»دا ناھايىتى باي ئەدەبىي مىراسلىق قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ پېتەكچى رولى بولغاندىن باشقا، غەربىي تۈركى تىلىنىڭ ئوبدان ئامىللىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، بۇ تىل شەرقىي ۋە غەربىي تۈركى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىغا رولىنى ئويناپ. تۈركى تىللارغا ئومۇمى بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر پېتەكچى شۇندە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئارقىلىق، ئەدەبىي تىلنىڭ سوزلىرى بىلەن شۇ‌لەردىكى سوزلەرنىڭ تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتلەردىكى پەرقلىرى ھەم گرامماتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشتىكى ئايرىملىرىنى ئېنىق ئاجرىتىۋالغىلى بولاتتى. تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، تۈركى قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدىكى سوزلەردە بارا-بارا ئوزگە خاس فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر، سىمانتىكىلىق پەرقلەر كېلىپ چىققان؛ بۇ ئۇقىملارنى پەقەت «خاقانىيە تىلى»دىكى سوزلەرگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېنىقلاش مۇمكىن ئىدى.

ئۈچىنچىدىن، ئورتاق يېزىق —— تۈركولوگىيە ساھەسىدە «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان يېزىق بار ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىمۇ بۇنى كىتابىنىڭ بېشىدىلا ئېنىق كۆرسىتىپ: «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقۇرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت-ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن.»[1] ئۇيغۇرلار تارىخىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل، 1 جىلد، 8 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئەشئەتلىپ، پۈختا ئەدەبىي قېلىپقا چۈشۈرۈلگەن بۇ يېزىق ئۇمۇ-
مى تۈركى تىللار ئۈچۈن خېلى مۇكەممەل يېزىق ئىدى، بۇ
يېزىقتا ناھايىتى زۇرغۇن دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات نەمۇنە-
لىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن. قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىقى دولەت يېزىقى ئىدى.

دېمەك، «قاراخانىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى
ئۇيغۇر تىلى... ئۇيغۇر، تۈركەش، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى ئوت-
تۇرىسىدا شەكىللەنگەن» ئەدەبىي تىل[1]. مەھمۇت قەشقەرى بۇ
تىلنى «خاقانىيە تىلى» ياكى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان ۋە
«ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە»[2] دەپ ئالاھىدە كورستىپ
ئۆتكەن. بۇنىڭدىن ئۇچۇق كورۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ
نەزىرىدە «خاقانىيە تۈرك تىلى» بىلەن «ئۇيغۇر تىلى» بىر تىل،
ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق. پەقەت شۇ زاماندا
مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىياسى ۋە دىنىي زىددىيەت تۈپەيلىدىن،
مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلار تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ۋە بالقتا تۈركى
قەبىلىلىرىنى «ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان تۈركى خەلقلەر» دەپ
ئاتىغان، قوچۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بولسا،
«مۇسۇلمان بولمىغان تۈركى خەلقلەر» ياكى «ئۇيغۇر كاپىرلىرى»
دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر-
لارنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن بولغان سىياسى ۋە دىنىي مۇجا-
دىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە توختالغاندا، «ئەشەددى
كاپىرلار»، «تاتارلار» دېگەنگە ئوخشاش سوزلەرنى ئىشلەتكەن.
ساپ ئۇيغۇر شەۋىلىرىگە ئائىت سوزلەرگىمۇ خۇددى «چىگىلچە»،

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركى تىللار». 1960 - يىل. موسكۋا.
② مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» مۇقەددىمە.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ئوغۇزچه» دىگەندەك «ئۇيغۇرچه» دىگەن ئىزاھاتنى بەرگەن. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىلى ھەققىده سوز-لىگەنده بولسا، ئۇلارنى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن مەدھىيىلەپ ئوتكەن. بۇ نۇقتا بولۇپمۇ «ئۇيغۇر» ۋە «ئوگە» دىگەنگە ئوخ-شاش سوزلەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتلاردا ئوچۇق كورۇنۇپ تۇرىدۇ.

11 - ئەسىرده «خاقانىيه تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېتىكا، گىراممماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلەردىكى ئوزگىچىلىكلىرىنى توۋەندىكىچه چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىدا، بۇ تىلنىڭ ئالاھىده ئوز-گىچىلىكلىرىدىن بىرى، بىر قىسىم تۇركى تىللاردىكى «e» ئور-نىغا «ə» تاۋۇشىنىڭ قوللىنىلىشىدۇر. «خاقانىيه تىلى» بىلەن باشقا تۇركى تىل شۇنلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئايرىيە-دىغان بۇ ئالاھىدىلىكنى مەھمۇت قەشقەرى «تۇركى تىللار دىۋانى»دا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھەربىر باپ ۋە بولۇملەرنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدا، بۇ تاۋۇشنىڭ تىلغا تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئۇگىتىپ ماڭغان[1]. بۇ ھالەتنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شۇنلىرىنىڭ بىرقانچه رايونلىرىدىكى ئاھالە جانلىق تىلدا ئوز پىتىچه ساقلاپ قالغان. لېكىن، مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىده، سوزنىڭ يېپىق بوغۇمدا كەلگەن «ə» تاۋۇ-شىنىڭ «ə» ۋارىيانتىمۇ بولغان.

سوزنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمدىكى «a» ياكى «ə» تاۋۇشلىرى ئوز ئۇرغۇسىنىڭ ئايالقىسىدىكى بوغۇملارغا يوتكەلگەندە-گىدىن ئاجىزلىشىپ، «e» ياكى «i» غا ئالمىشىش ھادىسىلىرى

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» فاكسىمل. Ⅲ جىلد. 504 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كورۇنۇشكه باشلىغان. مەسىلەن: اَقْدِی *avdi* — ئالدىرىدى، اِيقَنْ *avuk* — ئالدىراڭغۇ[1]. «بُرُونْ قَنَدِی *burun kanadi* — بۇرۇن قانىدى» دىگەن جۈملىدىكى «قَندِی» (*kanādi*) نى «قانىدى»(*kanīdī*)دەپمۇ يازغان[2]. بۇنداق ئوچۇق بوغۇمدا «*a*»، «*ī*»نىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلىغا خاس ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە كېيىنكى چاغلاردا كۆچىيىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئالاھىدە بىر قانۇنىيەت بولۇپ شەكىللەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش، «خاقانىيە تىلى»دىمۇ، ئاساسەن، ئېگىز سوزۇقتىن تەركىپ تاپقان سوزگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن سوز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، تۇپ سوزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يۇغُر (*yuqur*) — يۇغرُم (*yuqrum*) — بِير يۇغرُم اون (*bir yuqrum un*)؛ يُگُر (*yügür*) — يُگرُم (*yügrüm*) — بِيرْ يُگرُمْ يِيرْ (*bir yügrüm yer*) ۋە باشقىلار[3].

مەھمۇت قەشقەرى ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسى بويىچە، ئىددىيى تىل بىلەن شۇنىڭدەك پەرق ئېتمىشتە، تۇپ سوزلەرنى ئاساس قىلىپ، سوزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىپ كېلىش ھادىسىلىرىنى ئەزەردە تۇتقان، ئەدەبىي تىلدا، سوزنىڭ بېشىدا

---

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 93 - 510 - بەت.

② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. III جىلد. 665 - بەت.

③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. II جىلد. 464 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەلگەن «ژ» تاۋۇشىنى ئۇغۇز، قىپچاق شۇبلىرىدە، ئېگىز سو-
زۇق «ز»نىڭ ئالدىدا كەلگەندە، ئومۇمەن، چۈشۈرۈپ قالدۇراتتى
ياكى «ج-j»غا ئالماشتۇراتتى، گەرچە بۇ دەۋردە «خاقا-
نىيە تىلى» ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا «ژ» نى كوپىنچە ساقلاي-
دىغان، بەزىدە ئارىلاش قوللىنىدىغان تىل بولسىمۇ، «خاقانىيە
تىلى»نىڭ بۇگۈنكى ۋارىسلىرىدىن بولغان قەشقەر ئۇيغۇرلىرى
بۇ خۇسۇسىيەتنى تولۇق ساقلاپ كەلمەكتە، يەنى ئۇلار ئېگىز
سوزۇقلار ئالدىدا «ژ» ئورنىغا «ز» بىلەن يېقىن تاۋۇش «z»
نى قوللىنىدۇ.

ئەدەبىي تىلدا، سوزلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «ذ-ز»
تاۋۇشى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى خۇلاسىلەپ: «ز»
تاۋۇشى ياغما، توخسى ۋە بەزى ئارغۇ تىللىرىدا، شۇنىڭدەك
چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەرنىڭ
تىللىرىدا «ي-ژ»لاشتۇرۇلىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا
يېقىن جايلاشقان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇ تاۋۇش «z»غا ئالما-
شىدۇ، دەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، مەھمۇت
قەشقەرى زامانىدىكى ئەدەبىي تىل ۋە شۇبلەردىكى ئەشۇنداق
ئالمىشىش ھادىسىلىرى ساقلانغان ھالدا، تېرىلۈك فونېتىكىلىق
سەۋەبلەردىن كوپىنچە «ي-ژ» ۋە بەزىدە «z»، «q (j)»،
«g»، «d (l)» ھەم «n» لار بىلەن ئالماشقان. بۇ ئۇزاق
زامانلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق
ھادىسە.

«خاقانىيە تىلى»نىڭ يېتەكچى شۇبسىدە، كىچىك تىل
جاراڭلىق تاۋۇشى «غ-q» ياكى «گ-g»لار سوزنىڭ بېشىدا
كەلمەي، كوپىنچە كېيىنكى بوغۇم بېشىدا ۋە سوز ئاخىرىدا سوزۇق

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تاۋۇش ئالدىدا ئىشلىتىلەتتى. بۇ — پۈتۈن ئۇيغۇر - قارلۇق گۇروپ-
پىسى (جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمى) شۇنىلىرىنى بىر-
لەشتۈرۈپ تۇرىدىغان ئېنىق بەلگىلەردىن بىرى.

«خاقانىيە تىلى» دا «p، k، q» ئۈزۈك تاۋۇشلىرى سو-
زۇق تاۋۇشلار ئالدىدا كەلگەندە، جاراڭلىقلاشمايا ئوز ھالىتىدە
ساقلىناتتى، ھازىرقى زامان تۇركى تىللىرىنىڭ ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر
تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدىلا بۇ خۇسۇسىيەت بۇزۇلماي
ساقلىنىپ كەلمەكتە. سوز ياكى بوغۇم ئاخىرىدا «q»، «g» تاۋۇشلە-
رىنى قوللىنىشتا، «تۇركى تىللار دىۋانى»دىكى تىل پاكىتلىرىدىن
قارىغاندا، ئۇ زامانلاردىمۇ ھازىرقىدەك ئالدىلاش ئەھۋال بارلىقى
مەلۇم. بەزى سوزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا «g» ئورنىغا «k»،
«غ - q» ئورنىغا «ق - k» ئالدىلاش قوللىنىلغان. بۇ ھالەت
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدە
(بولۇپمۇ خوتەن شىۋىسىدە) ساقلانماقتا.

گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەھمۇت قەشقەرى «تۇركى تىللار دىۋانى»دا «خاقانىيە
تىلى»دىكى ئومۇمىي شىۋىلەرگە ئورتاق بولغان تۈپ سوزلەرنى،
ياسالما سوزلەرنى ئوز تەرتىۋى بويىچە ئىزاھلاپ بەرگەن ۋە
ياسالما سوزلەرنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىلىرىنى كېڭى كەلگەندە
چۈشەندۈرۈپ ماكىغان؛ بولۇپمۇ پىئىللارنىڭ دەرىجىلىرى ۋە راي-
لىرىنى ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسى بويىچە ئىنتايىن تەپسىلى كوز-
سەتكەن. تۇركى تىللاردا، بولۇپمۇ «خاقانىيە تىلى»دا پىئىل ئەڭ
مۇرەككەپ سوز تۈركۈمىدۇر. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركى تىللار
دىۋانى»دا، خۇسۇسەن ئۇنىڭ II جىلدىدا كورستىلىشچە، ئەدەبىي
تىلدا پىئىلنىڭ دەرىجىلىرى ئاساسەن 4 تۈرلۈك بولۇپ، جۈملىلەردە

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەنىلەرنى ئىنچىكىلەپ پەرقلەندۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن پېئىل دەرىجىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدە قانداق مەنىلەرنى ئاڭلاتقىدەك قانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن مىسالالاردىن قارىغاندا، سوزلۇككە شۇنداق باي بولغان ۋە بىر سوزنىڭ ئاللىقانچە تۈسلىرى بولغان ئەرەپ تىلىمۇ «تۈركى تىل»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىنى ئىزاھلاشقا پېتىنسىزلىك قىلغان. ھەتتا مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى ئەرەپ تىلى گىرامماتىكىسىنىڭ ئاتالغۇلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئەرەپ تىلى گىرامماتىكىسىدا بولمىغان قائىدە ۋە ناملارنى ياساشقا مەجبۇر بولغان.

«خاقانىيە تىلى»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىگە ئوخشاش پېئىلنىڭ رايلىرىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ساقلىنىپ كەلمەكتە.

گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەردىن دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداش قوشۇمچىسى «*quluk/ gülük*» «خاقانىيە تىلى»دا داۋاملىق ۋە كەڭ قوللىنىلغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ چۈشەندۈرۈشى بويىچە، «خاقانىيە تىلى»دا بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇندىتىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىگىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنداشقا قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «غۇق» «*quluk*» (قاتتىق ئېيتىلىدىغان سوزلەرگە)، «كۈك» «*gülük*» (يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەرگە) قوشۇلۇش بىلەن ياسالىدۇ. مەسىلەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ال بارغلق ارْدی *ol baroquluk ordi*» دیگەن جۈملە «ئۇنماق بەرمەسلىكى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ[1]. مۇنداق بۇيرۇق رايىنا «*oquluk// gülük*» ياكى «*kuluk// külük*» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ياسىلىپ، مەھمۇت قەشقەرى ئېيتقاندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداشلار ئىسىم تۈرده هازىرغىچه ئۈيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنماق خوتەن شىۋىسىده ئاهايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ.

بۇلاردىن تاشقىرى، «خاقانىيە تىلى» دىكى ئىسىملارنىڭ كوپلۈك، كېلىش، ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىنا ئوخشاش سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە هەرخىل سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ تولىسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ياكى ئۇنماق چوڭ شىۋىلىرىده ئەينەن ياكى فونېتىكىلىق ئوزگىرىشلەر بىلەن ئىشلىتىلىپ كەلمەكته.

لېكسىكىلىق ئالاهىدىلىكلىرى:

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىل» ۋە ئۇنماق «شىۋىلىرى» دىكى لېكسىكا بايلىغىنى توپلاش ئۇچۇن، تۈرمۇشىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغىچه چوكۈپ، ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەن. خەلقنىڭ ماددى هاياتى ۋە مەنىۋى بايلىغىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەرنى ئىلمىي تەتقىق قىلغان. نەتىجىده، مەھمۇت قەشقەرى ئەدەبىي تىلنىڭ ئورتاق سوزلىرىنى ئولچەم قىلغان هالدا، ئاپتورنىڭ ئوز سۆزى بويىچه ئېيتقاندا، «هەربىر قەبىلىنىڭ تىلمىدىن سوز ياساشقا بولىدىغان تۈپ سوزلەرنى ئالغان» ۋە سوزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيە-سىنى ئالاهىده ئېتىبار بېرىپ، «تۈركى تىللارغا كېيىن كىرگەن

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. I جىلد. 295 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

سوزلەرنى يازمىغان». «تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سۆز بايلىقلىرى جەھەتتە، «خاقانىيە تىلى»نىڭ ئاساس قىلىنغان ھالدا، ھەممە تۈركى خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئۈچۈن ئورتاق بولۇشنى نەزەردە تۇتقان. نورمال ئەدەبىي تىللدىن ئوزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئوغۇز، قىپچاق ۋە ئارغۇ «شۇبىلىرى» گە خاس سوزلەرنى ئوز جايىدا ئىزاھلىغان. ھەتتا ئايرىم مەھەللىۋى سوزلەرنىمۇ (شۇ جايىنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىدىكى رولىنى نەزەردە تۇتۇپ) كىرگۈزۈپ ئەسكەرتىش بەرگەن. «تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سوزلەرنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن، قۇمۇل ۋە لوپنۇر شىۋىلىرىدە) تەلەپپۇزى كوپ ئوزگەرمىگەن ھالدا قوللىنىلماقتا.

مەسىلەن: ايبنگ *aypang* —— ئايپاك، آرقار *arkar* —— ئارقار، ادش *adax* —— ئادداش، اول *ul* —— ئول، الاغ *ulaq* —— ئولاق، انك *on* —— ئون، ارگز *arguz* —— ئەگۈز، بشكال *poxkal* —— پوشكال، بقلان *paklan* —— پاخلان، بغش *baqix* —— بېغىش، جغمر *qaqmur* —— چامغۇر، جش *qax* —— چىش، جنك *qünük* —— چۈلۈك، تقلقو *tavilku* —— تېۋىلغا، تغاى *taqay* —— تاغا، تغاقلق *tuqaklik* —— تۇۋاقلىق، تنكرا *toŋra* —— توگرا، قشغاج *kuxqaq* —— قۇشقاچ، قنكراق *kiŋrak* —— قىڭراق، كركى *karki* —— كەكە، سكسك *soksük* —— سوكسوك.

بۇنداق سوزلەردىن ھەتتا بىرمۇنچىسى (مەسىلەن: ئارقار،

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئاداش، ئۇل، ئوك، تاغاي، سوكسۇك ۋە باشقىلار) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى (ئورخۇن مەكگۇ تاش تىلى)دىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكسىكا جەھەتتە تىن قارىغاندىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» ئارقىلىق «ئورخۇن» تىلىغا باغلىنىدىغانلىقى ئوز - ئوزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

لېكسىكىدا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇكى، قاراخانىلار تەۋەسىدە، بولۇپمۇ «خاقانىيە» ئولكىسىدە ئىسلام دىنى دولەت دىنىغا ئايلىنىپ، يۈز يىل ئوتكەندىن كېيىن يېزىلغان «تۈركى تىللار دىۋانى»غا ئەرەپچە، پارسچە سوزلەر ئاساسەن كىرگۈزۈلمىگەن (ئوغۇزلار تىلىدىكى ئايرىم سوزلەرنىڭ ياكى «خاقانىيە تىلى»دىكى ئايرىم كىشىلەر ئاملىرىنىڭ ئەرەپچە ياكى پارسچىكە ئوخشايدىغانلىقى ھەقىقەتەن ئىزاھ بېرىلگىنىنى ھىسابقا ئالمىغاندا). لېكىن، ئۇزاق زامانلىق ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلەر نەتىجىسىدە ئۇيغۇر - تۈرك تىللىرى كىرىپ ئوزلىشىپ كەتكەن خەنزۇچە سوزلەر «خاقانىيە تىلى»نىڭ سوزلۇك تەركىۋىدىكى ئوز سوزلىرىدىن قېلىپ كىرگۈزۈلگەن.

دېمەك، يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، «تۈركى تىللار دىۋانى» 11 - ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا تۈزۈلگەن.

6

«تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ دۇنياغا كەلگەن تارقىلىشى ۋە دۇنيادا «دىۋانشۇناس»لارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى تېخى يېقىنقى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

چاغلاردىكى ئىش.

«تۈركى تىللار دىۋانى» بىر مەزگىل باغداتتىكى ئەرەپ خەتتاتلىقىغا خاس ئورۇندا كۆچۈرۈلۈشىدا ساقلانغانلىقتىن كېيىن، قولدىن قولغا ئوتۇپ، كوچۇرۇپ تارقىتىلغان. ھازىر تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بىردىن بىر نۇسخا بولسا، ئەسلى ئىرانىڭ «ساۋە» دېگەن جايىدا تۇغۇلۇپ ئوسكەن ۋە كېيىن دەمەشقە ياشىغان مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبىلفەتھى تەرىپىدىن كوچۇرۇلگەن نۇسخىدۇر. بۇ كاتىپنىڭ كىتاپ ئاخىرىدا قەيت قىلىشچە، بۇ قوليازمىنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئوز قولى بىلەن يازغان ئەسلى نۇسخىسىدىن كوچۇرگەن ئىكەن. كوچۇرگۈچى مۇنداق دەپ ئەسكەرتكەن: «بۇ كىتابنى ئەسلى نۇسخىدىن يوتكەپ بولغان كۈن 664 - يىلى شەۋۋالنىڭ 27 - كۈنى يەكشەنبە ئىدى». دېمەك، بۇ نۇسخا «تۈركى تىللار دىۋانى» يېزىلىپ بولۇپ، 190 يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 1266 - يىل 1 - ئاۋغۇستتا (بروكېلمانىنىڭ ھېسابىچە 2 - ئاۋغۇستتا) كوچۇرۇلۇپ بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كوپ نۇسخا كوچۇرۇلگەنلىگى مەلۇم. تۈركىيىلىك م. شاكىر ئۇلكۈتاشىر «بۇيۈك تۈرك تىلچىسى قەشقەرلىق مەھمۇت» دېگەن كىتابىدا، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىلىرى بولغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ:

مىسىر قازىسى، مەشھۇر تارىخشۇناس بەدرىدىن مەھمۇد ئىبنى ئەھمەت ئىبنى مۇسا ئەينى — ئەنتەبى (مىلادى 1360 - يىلى ۋاپات بولغان) «عقد الجمان فى تاريخ اهل الزمان» («زامان ئەھلىنىڭ تارىخىدىن ھەقىقى ئۇنچىلىغان») دېگەن كىتابىدا، تۈركى خەلقلەر توغرىسىدا بايان قىلىپ، ئوغۇزلارنىڭ ھەر خىل قەبە-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ادبی ۋە ئۇلارنىڭ تەمسىلىرى، تۈركى تىللار ۋە ئۇيغۇر يېزىقى، ھەتتا تۈركەن سوزىنىڭ مەنىسى ھەققىدە ئىخچام مەلۇ-مات بەرگەن ۋە يۇنى «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا كوردۇم» دىگەن. ئەينىنىڭ قېرىندىشى شاھابىدىن ئەھمەتمۇ «تۈركى تىللار دىۋانى»دىن پايدىلىنىپ، ئوزىنىڭ «تاريخ البدر فى اوصاف اهل العصر» («زامانداشلارنىڭ سۈپەتلىرىدىن ھەسسى تاريخ») دىگەن كىتابىدا، تۈركى خەلقلەرنىڭ گېئنوگرافىيىسىگە ئائىت تولۇق مەلۇمات بەرگەن. يەنە مىسىردا «باي بارسيە» خانىقا-سىنىڭ شەيخ (مۇدەررىس —— پروفېسسور) لىرىدىن ئالىم ئىبنى مەھەممەت قەشقەرى مىلادى 1363 - يىلى تۈزگەن «تاج السعادات وعنوان السبادات» («سائادەت تاجلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئىنۋانلىرى») دىگەن ئەسىردە، «تۈركى تىللار دىۋانى»دىن بەزى تۈزۈندىلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن. ئەندەلۇسلۇق ئەبۇ ھەييان «كتاب الادراك السان الاتراك» («تۈركلەرنىڭ تىللىرىنى چۈشەن-دۈرىدىغان كىتاپ») دىگەن كىتابىدىمۇ يۇقىرىدا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئاپتورلارنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى كورگەنلىكىنى ئەسلەتكەن. بۇلاردىن باشقا، مۇستەقا ئىبنى ئايدۇللا «كاتىپ چەلەبى» (1591 —— 1656) ئوزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «كشف الظنون» («گۇمانلارنى ئېچىش») دا، «تۈركى تىللار دىۋانى»دىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان: «مۇھەممەت ئوغلى ھۈسەيىن پەرزەندى مەھمۇتنىڭ دىۋانى لۇغاتت تۈركى بىر جىلددۇر. بېشى "الحمدلله ذى الفضل الجزيل" دۇر. مۇئەللىپ (مەھمۇت قەشقەرى) ئوز ئەسىرىنى ئەرەپچە ئىزاھلىغان ۋە تۈركى تىل 18 ھەرپ بىلەن يېزىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ... ئەسىرىنى مۇقەددى-مىسىدىلا ئوغلى خەلىپە ئوبۇلقاسىم ئابدۇللاغا ئارمىغان قىلغان».

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دەك، «تۈركى تىللار دىۋانى» خەلىپە ئوردىسىدىلا قېلىپ قالماي، كېيىنكى ئەرەپ ۋە تۈرك ئالىملىرىغىمۇ مەلۇم بولغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باشلاپ بەرگەن بۇ سېلىشتۇرما تىلشۇ-ناسلىق خىزمىتى ئۇزۇلۈپ قالمىغان. مەھمۇت قەشقەرىدىن ئىككى يۈز يىل كېيىن ياشىغان ئەرەپ تىلشۇناسلىرىدىن جامالىددىن ئىبنى مۇھەننا ئوزىنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ شاگىرتى ھىساپلاپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن توپلىغان تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، تۈر-كولوگىيىگە دائىر «حلية السان وحلبة البيان» («چىرايلىق تىل ۋە گۈزەل بايانلار») دېگەن كىتابىنى يازغان.

ھازىر ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىك بىرىدىن بىر نۇسخىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى-نىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بېينىك ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايال ساقلىغان ۋە تۈرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابىنى ئارقىلىق مىلادى 1914 - يىلى دېيارىبەكىرلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان؛ ئاخىرى مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلى رىفئەت ھەجرى 1333 — 1335 - يىللىرى مىسىر مەتبەئىدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان، شۇنىڭ بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دۇنياغا مەلۇم بولغان.

«تۈركى تىللار دىۋانى» تۈركىيدە بېسىلىپ تارقىتىلغانغا قەدەر، شەرقە يېقىنداللا مەلۇم بولمىغان، ياۋروپا ئىلىم ساھە-سىگىمۇ يېقىنراقتا مەلۇم بولغان. بۇ ھەقتە پروفېسسور فۇئات كوپرۈلۈ «تۈركى تىللار دىۋانى» ھەققىدە يازغان ماقالىسىدا شۇنداق دەيدۇ: «1904 - يىلى ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل بىلىمى شۇبېسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان تىل بىلىمى مەجمۇ-ئىسىدە، مىلادى 11 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە يېزىلغان تۈركى تىلدىكى كىتابلار توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىدا، ئەڭ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كونا تۈركچە - ئەرەبچە تۈزۈلگەن "دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك" نامىدىكى بىر ئەسەر كورستىلىدۇ. لېكىن ئەسەرنىڭ بار - يوقلۇغى ھەققىدە ئېنىق بايان قىلىنمايدۇ... مېنىڭ بىلىشىمچە، ياۋروپا ئىلىم - پەن ساھەسىدە "دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك"نىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگى توغرىسىدا ئېنىق بالدۇر يېزىلغان ماقالا شۇ. بۇ ماقالىنى يازغان ئاپتور بۇنداق ئەسەرنىڭ بارلىقىنى كاتىپ چەلەبىنىڭ "كشف الظنون" دىگەن ئەسىرىدىن بىلگەن بولسا كېرەك»[1].

«تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ نەشر قىلىنغانلىقى، ياۋروپا ئىلىم - پەن ئالىمىدە، بولۇپمۇ تۈركولوگىيە ساھەسىدە چوڭ بىر ۋەقە بولدى. ئۇنى تەتقىق قىلىش، تەرجىمە قىلىش ئىشى باشلىنىپ كەتتى. ياۋروپادا، بولۇپمۇ گېرمانىيىدە تىلشۇناس ۋە تۈركولوگ ئالىملار «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئالدى. جۈملىدىن، «تۈركى تىللار دىۋانى» توغرىسىدا نېمىسچە، ۋېنگرچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە كىتاپ ۋە ماقالىلار يېزىلدى. شەرقشۇناس مارتىن ھارتمان (*Martin Hartman*) «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈركك» دائىر بىرقانچە مۇلاھىزە» دىگەن ماۋزۇدا ماقالا يېزىپ، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ I جىلدىنى تونۇشتۇردى. گېرمانىيىدە «تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن ئىلگىرى كوپ شۇغۇللانغان ئالىم سام تىللىرى مۇتەخەسسىسى كارل بروككېلمان بولدى. ئۇ 1919 - يىلدىن باشلاپ تۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلار يازدى؛ بولۇپمۇ 1928 - يىلى ئۇنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى نېمىسچە ئىلىپبە تەرتىۋى بىلەن ئىشلەپ چىقىقان ئىندېكسى ئەھمىيەتلىك بولدى.

---

① م. شاكىر ئۇلكۇتاشىر كەلتۇرگەن نەقىل (تۈركىيە «جۇمھۇرىيىت» گېزىتىنىڭ 1933 - يىلى 24 - سانىدىن).

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بروککېلمان بۇ كىتاۋىدا «تۈركى تىللار دىۋانى»دىكى سوز - ئىبارىلەرنى توغرا ئوقۇشقا تىرىشقان ۋە بەزى ئىزاھلار- نىمۇ بەرگەن. لېكىن بېسىم ئاتالاي ۋە م. شاكىر ئۇلكۈتاشىرنىڭ ئېيتىشىچە، بروككېلمان بەزى سوزلەرنى خاتا چۈشىنىپ قالغان. قانداقلا بولمىسۇن، بۇ مەشھۇر تۈركولوگ ياۋروپا ئىلىم ساھە- سىگە مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى ناھايىتى ئوبدان تونۇشتۇرغان.

تۈركىيىدە «تۈركى تىللار دىۋانى»نى ئەڭ ئاۋال كىلىملى رىئالىت بىلگە، ئاندىن تەۋفىق بىي، خوجا ئاتىپلار تۈركىيە تۈرك- چىسىگە تەرجىمە قىلغان. لېكىن بۇ تەرجىمىلەر نەشر قىلىنمىغان. ئاخىردا بېسىم ئاتالاي ناھايىتى كوپ ئىزلىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن ۋە 1939 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە 3 جىلد ۋە بىر ئەندىكسنى نەشر قىلدۇرغاندىن باشقا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» قولىيازمىسى- نىڭ فاكسىمىلىنى (فوتو نۇسخىسىنى)مۇ نەشر قىلدۇرغان. بېسىم ئاتالاي بۇ ئەسەرنى تۈركىيە تۈركچىسىگە توغرا ۋە مۇۋاپىق تەرجىمە قىلىشقا ئىجتىھات قىلىش بىلەن، قولىيازمىدىكى بەزى ئېنىقسىزلىقلارنى مۇمكىن قەدەر ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ھاشىيىدە تېگىشلىك ئىزاھلارنى بەرگەن. بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسى ھەققىتەن ئىلمىي تەرجىمىدۇر. جۈملىدىن، ئۇ ئىشلەپ چىققان ئەندىكستە بروككېلماننىڭ ئەندىكسىدە كەتكەن خاتالار تۈزىتىلگەن؛ شۇنىڭدەك «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۇچرايدىغان ئەھمىيەتلىك شەخس ۋە يەر ناملىرىنى ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە قوشۇمچە قىلىپ قويغان ھەمدە تۈركچە I، II، III جىلد تەرجىمە- لىرىدە كەتكەن خاتالار ئەندىكستە تۈزىتىلگەن. بۇ ھەقتە بروك-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كېلىدىغان ئوزۇنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك تەرجىمىسى» دىگەن ماقالىسىدا، بېسىم ئاتالايىنىڭ بۇ ئۇزۇنىنىڭ كوپچىلىكىنى مۇئاپىق تاپقانلىقىنى بىلدۇرگەن؛ شۇنىڭدەك «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەلۇم بولغان تەرجىمە نۇسخىلىرى ئىچىدە بەزى پەرقلەر بارلىقىنى، بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسىنىڭ مۇئاپىق ئىكەنلىكىنى ئەسلەتكەن.

كۇنا، يېڭى تۈركى تىللار ۋە ئەدەبىي تىلى بويىچە يۇقۇرى بىلىم ئىگىسى بولغان ھەرمەتلىك ئالىم بېسىم ئاتالاينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى مۇمكىن قەدەر يۇقۇرى ئىلمىي سەۋىيىدە تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن سىكدۇرگەن ھالال ئەمگىكىنى ۋە مۇقەددىمە-تلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ھورمەتلەش بىلەن بىرلىكتە، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدە ساقلانغان بەزى نۇقسانلار ۋە خاھىشلارنىمۇ كورسىتىپ ئوتمەي بولمايدۇ. بۇلارنىڭ مۇھىملىرى شۇكى، «خاقانىيە تىلى»غا خاس بولغان ھەممە «د» تاۋۇشىنى «e» بىلەن بەرگەن (بۇنىڭدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىلىنىڭ بۇگۈنكى تۈركىيە تۈركچىسىگە يېقىنلىقىنى كورسىتىش نەزەردە تۇتۇلغان بولسا كېرەك): ئوزىگە تونۇش بولمىغان بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئېنىقلاشتە ئىز-چىللىقنى ساقلىيالمىغان ۋە بىر قىسىم سوزلەرنىڭ تۇرانسكرىپسىيە-سىدە خاتالىقلارغا يول قويغان.

تاشكەنتتە، 1960 - يىلدىن كېيىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ سالىھ مۇتەللىپوۋ تەرىپىدىن ئوزبەك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، بۇ تەرجىمان ئوز-بەك تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1933 — 1935 - يىللىرى ئىستانبۇلدا بېسىلغان باسما نۇسخە-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مىنى ئاساس قىلغان ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن تولۇق پايدىلانغان. ئۇزبەك تىلىدىكى بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ I جىلدىغا سالىھ مۇتەللىپوۋ «XI ئەسىرنىڭ بۈيۈك قىلولوگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاياپ ئەسەرلىرى» دېگەن مەۋزۇدا ئۇزۇن ماقالا، II جىلد بېشىغا «سوز بېشى ئورنىدا» دەپ كىرىش سوز بەرگەندىن باشقا، ئاخىرلىرىغا يەر، قەبىلە، شەخس ناملىرى ۋە ئايرىم سوزلەر ھەققىدە بىرمۇنچە ئىزاھلار بەرگەن. س. مۇتەللىپوۋ ئوزبىنىڭ بۇ ماقالا ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى يەقەت ئوزبەك تىلىنىڭ نەمۇنىسى دەپ «ئىسپاتلاش»قا ئۇرغۇن ئەقلىي كۈچ سەرپ قىلغان. «تۈركى تىللار دىۋانى»نى مۇرەكەپلەشتۈرۈلگەن، دىالېكتولوگىيىلىك، لېكسىكىلىق ۋە گىراممماتىكىلىق تەرەپلەردىن پۇختا تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭدا ئاساس قىلىنغان تىلنى «ئۇيغۇر تىلى»دەپ ھوكۇم چىقارغان بروككېلمانغىمۇ ۋە باشقىلارغىمۇ ئەيىپلىگەن. بۇ- نىڭ تاشقىرى، س. مۇتەللىپوۋ يەنە «قەدىمقى تۈركى ئىبارە» لەرنى ياخشى چۈشەنمىگەنلىكى، يەنە سۆزلەرنىڭ ئەرەپچە ئىزاھىنى ياخشى پەرق ئېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىرمۇنچە جايلاردا خاتالاشقا يول قويغان.

شۇنداقتىمۇ، بىز قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا، ئالدى بىلەن، بېسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ۋە ئاندىن سالىھ مۇتەللىپوۋنىڭ ئوزبەكچە تەرجىمىسىنى بىزدىن بۇرۇ ساھەدە بىر قەدەم ئىلگىرى ماگىئان پىشقەدەملەرنىڭ ئەمگەكلىرى دەپ قارىۋاپ، ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىمىزدا ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى پايدىلاندۇق، شۇڭا ئۇلاردىن مىننەتدارمىز. لېكىن، شۇنى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئالاهىده ئېيتىپ ئوتتىمىزكى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىشلەشتە، ئەسلى قول-يازمىنىڭ فاكسىمىلىنى ئاساس قىلدۇق. شۇنىڭدەك، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»كە كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇن سوز - ئىبارىلەر، ئاساسەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئايرىمىلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ چوڭ شىۋىلىرىدە) ئوز پېتىچە ساقلانغانلىقى ۋە قوللىنىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بىزگە كوپ ئوگۈشلۇق تۇغدۇرۇپ بەردى. شۇڭا، كىلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن پاكىتلارنى ئىزدەپ ئولتۇرمىدۇق ۋە ئارتۇقچە ئىزاھ بەرمىدۇق.

11 - ئەسىردە ئوتكەن ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۇھپىسى بۈلغان «تۈركى تىللار دىۋانى» بىزنىڭ مەدەنى مىراسلىرىمىزدىن بىرەر دۇر. بۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بىزنىڭ مۇناسىپ بۇرچىمىزدۇر. لېكىن، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇتنى قەشقەرلىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئولىمەس ئەسىرىنى جۇگىخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئادىر مەدەنى مىراسى دېيىش بىلەن بىللە، يەنە شۇنى تەكىتلەيمىزكى، مەھمۇت قەشقەرى ئوز ئەسىرىنى «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلنى ئاساس قىلغان ھالدا، پۈتكۈل تۈركى قەبىلىلەر تىللىرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ تۈزۈپ چىققان ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دەپ نام بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تۈركى تىللاردا سوزلىشىدىغان ھەممە خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق بايلىق دەپ قارايمىز.

1955 - يىلى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى قولغا ئېلىنغان ۋە قەشقەردە ئاكا-ئۇكا مۇھەممەت پەيزى بىلەن ئەخمەت زىيائى تەرىپىدىن بېرىلدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

چې تەرجىمە ئارگىنالى تولدىن چىققان ئىدى. 1963 — 1966-
يىللىرى ئۇيغۇر سايرانى تەرىپىدىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ
ئۇيغۇرچە ئىككىنچى تەرجىمە نۇسخىسىنى ئەشلەنگەن ئىدى.
ئېگىن سول خاتا لۇشيەن تۈپەيلىدىن بۇ تەرجىمە نۇسخىلىرى
نەشر قىلىنماي، ئاخىر نابۇت بولۇپ كەتتى. ئەمدى بۇ ئىنتا-
يىن ئەھمىيەتلىك خىزمەتنى يېگىۋاشتىن قولغا ئالدۇق. بۇ ئىشقا
پەقەت، مەملىكىتىمىزدە ئىسلام - پەن باھارى قايتا يېتىپ
كەلگەن بۇگۈنكى كۈندىلا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. مەملىكىتىمىزنىڭ
1 - ئەسىردىكى تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئىلمىي
تەتقىقات نەتىجىسى ۋە سەۋىيىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان
«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ۋە
خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش دولىتىمىز ئىجتىمائى
پەنلەر ساھەسىدىكى مۇھىم نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات يىلانىغا
كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئىلمىي كۈچلەر جەلپ
قىلىندى. ئاخايىتى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە، «تۈركى تىللار
دىۋانى»نىڭ I جىلدىنى نەشرگە تەييارلىدۇق. قالغان II ۋە
III جىلدلىرى ۋە ئىندېكسىنمۇ داۋاملىق نەشر قىلىندۇ.

سەۋىيىمىز چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، «تۈركى تىللار
دىۋانى»نىڭ ئۇيغۇرچە تۈنجى نەشرىدە ھەر جەھەتتىن سەۋەنلىك-
لەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە كىتابخانلارنىڭ تۈزەتمىلەر
بېرىشىنى سەمىمى ئۈمىت قىلىمىز.

«تۈركى تىللار دىۋانى»نى نەشرگە
تەييارلاش گۇرۇپپىسى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى توغرىسىدا ئىزاھات

1. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (توۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز)نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا مەمۇرىت قەشقەرنىڭ قوليازمىسىدىن كوچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ 1941 - يىلى بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان فاكسىملى (فوتو نۇسخىسى) ئاساس قىلىندى.

2. «دىۋان»دىكى سوزلەملەر ۋە كەلتۈرۈلگەن مىسالالارنىڭ ئەرەپچە ئىملاسى ئەينەن ساقلاندى.

3. ئەرەپچە ئىملاسىدا ئىككى خىللىق بولغان ئايرىم سوزلەم ۋە مىسالالار ئەينەن كوچۈرۈلۈپ، زوروز تېپىلغاندا ھاشىيىدە ئىزاھلاندى.

4. ئەرەپچە ئىملاسى ئېنىق بولمىغان ياكى خاتا كوچۈرۈلگەن سوزلەم ۋە مىسالالارنىڭمۇ ئەسلى ئىملاسىنى ساقلىدۇق، ئەمما «دىۋان»نىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بېرىلگەن تۈزىتىشلەردىن مۇۋاپىق تاپقانلىرىمىزنى، شۇنىڭدەك، ئۆزىمىز ھېس قىلغان خاتالىقلارنى تىرانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ، ھاشىيىدە ئىزاھلىدۇق.

5. بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا قارىغاندا، «دىۋان»نىڭ يازما نۇسخىسىدا بەزى سوزلەر قارا سىيا بىلەن، بەزى سوزلەر قىزىل سىيا بىلەن تۈزىتىلگەن (رەسىمدە بۇلارنىڭ ھەممىسى قارا

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

وەكىدە چىققان). بېسىم ئاتالاي قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان تۈزىتىشلەرنى كۆرسىتىپ ھىساپلاپ، بىر قىسمىنى تۈزەتكەن. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بىر قىسىم پىكىرلىرىنى ماقۇل كۆردۇق، يەنە بىر قىسمى ھەققىدە بولسا، يازما نۇسخىدىكى تۈزىتىشنى توغرا تاپتۇق. ھەر ئىككى ئەھۋالدا ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

6. يازما نۇسخىدىكى ئەرەبچە سوزلەردە كۆچۈرۈشتە سادىر بولغان ئىملا ۋە سوز خاتالىقلىرىدىن سېزىلگەنلىرى تۈزىتىلىپ تەرجىمە قىلىندى ۋە بۇ ھەقتە ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

7. «دىۋان»نىڭ ئەرەبچە باسما نۇسخىسى ۋە باشقا تىلـ لاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بەزى مىسىللارمۇ قۇر بېشىغا چىقىرىلىپ ئايرىم سوزلەم قىلىپ ئېلىنغان. مۇنداق قىلىش مەھمۇت قەشقەرى مەزكۇر باپتا كورسەتكەن ئولچەمگە توغرا كەلمىگەچكە، بىز مۇنداق مىساللارنى مۇستەقىل سوزلەم قاتارىدىن چىقىرىپ، مىسال قىلىپ ئېلىنغان سوزلەم ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق.

8. «دىۋان»دا بەزى كۆپ مەنىلىك پىسىللارنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان مۇستەقىل مەنىلىرى بىرلا سوزلەم ئىچىدە ئىزاھلانغان. بىز ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى بىر مۇستەقىل سوزلەم قىلىپ، قۇر بېشىغا چىقاردۇق. لېكىن مۇنداق پىسىللارنىڭ كەلگۈـ سى زامان شەكلى بىلەن مەستەر شەكىللىرى ئاخىرىدا بىرلا قېتىم بېرىلدى.

9. سوزلەملەرنىڭ تىزىلىشى تەرتىۋى يازما نۇسخىدا ئوخشاش ھەرپ بىلەن ئايرىلاشقان سوزلەرنى بىر قاتارغا تىزىش يولى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەن ۋە مەزكۇر ھەرپ شۇ خىل سوزلەرنىڭ باش تەرىپىگە چىقىرىپ كورسىتىلگەن. بۇنىڭدا ئىزچىللىق يوقلۇغىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىز بۇ خىل ھەرپلەرنى قۇر بېشىدا ئايرىم كورسەتمىدۇق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

10. «دىۋان»دىكى ھەر بىر تۈركى سوز ۋە مىسالغا ئۇيغۇر يېزىقى يېزىق ھەرپلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرى بىلەن تىرانسكرىپسىيە بېرىلدى. بۇ بەلگىلەر مۇنۇلار (تىرناق ئىچىدىكى مەزكۇر بەلگىنىڭ خەلقارا تىرانسكرىپسىيىدىكى تەڭدىشى):

(a) a ، (a:) ā ـ (æ) ə ، (æ:) ə̄ ،

(e) ə ، (e) e ، (f) f ، (g) g

(ɣ) ƣ ، (x) h ، (h) h ، (i) i ،

(i:) ī ، (ɨ) ɨ ، (i:) ɨ̄ ، (j) j ،

(k) k ، (q) k̇ ، (l) l ، (m) m ،

(n) n ، (ŋ) ŋ ، (o) o ، (o:) ō ،

(ɸ) ɵ ، (ɸ:) ɵ̄ ، (p) p ، (c) q ،

(r) r ، (s) s ، (t) t ، (u) u ،

(u:) ū ، (y) ü ، (y:) ǖ ، (w) w ،

(v) v ، (f) x ، (j) y ، (z) z ،

(ʒ) ż ، (ʒ) ẓ.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «i» ئۈچۈن «ɨ» بەلگىسى ئېلىندى. ھەربىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ تېخىمۇ سوزۇپ ئوقۇلىدىغان ۋاريىانتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، شۇ ھەرپنىڭ ئۈستىگە توغرا سىزىق سىزىلدى (مەسىلەن: ā، ə̄). «ذ» تاۋۇشىنى ئادەتتىكى «z»دىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، «z»نىڭ ئۈستىگە بىر چېكىت قويۇلۇپ، «ż» شەكلىدە ئىپادىلەندى. «دىۋان»دا «ر» تاۋۇشنىڭ بىر ۋاريىانتى «ايـ» بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇ «ر» نىڭ ئاستىغا بىر چېكىت قويۇلۇپ، «ẓ» شەكلىدە ئىپادىلەندى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

11 · «دىۋان»دا ئەرەپ ھەرپلىرىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن «p-b» تاۋۇشلىرى بىرلا «ب» ھەرپى بىلەن، «g-k» تاۋۇشلىرى بىرلا «ك» ھەرپى بىلەن، «q-j» تاۋۇشلىرى بىرلا «ج» ھەرپى بىلەن يېزىلغان. شۇنىڭدەك، ئەرەپچە يېزىق ۋە دىاكرىتىك بەلگىلەرگە قارىغاندا «o» بىلەن «u»نى، «ö» بىلەن «ü»نى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشمۇ قىيىن. تىرانسكرىپسىيىدە ئاپتورنىڭ ئۆز ئىزاھاتى، تۈركى تىللارنىڭ ئاھانگداشلىق قانۇنىيىتى ۋە خاقانىيە تىلى ۋارىسلىرى بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ (بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ) ھازىرقى جانلىق تەلەپپۇزى ئاساسىدا، بۇلار مۇمكىن قەدەر ئېنىق ئايرىپ كۆرسىتىلدى.

مەسىلەن: «دىۋان»دىكى «ك» ھەرپىنىڭ تىرانسكرىپسىيە-سىنى بېرىشتە تۆۋەندىكىچە يول تۇتۇلدى:

(1) «دىۋان» دەۋرىدە خاقانىيە تىلىدا «q» ۋە «g» بىلەن باشلانغان تۈركى سۆزلەرنىڭ يوقلۇغى نەزەردە تۇتۇلۇپ، سۆز بېشىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(2) كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(3) بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەر ئاخىرىدىكى «ك»نىڭ ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىدا «ا»غا ئايلىنىپ كەتكەنلىرى «g» بىلەن، قالغانلىرى «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(4) پېئىللارغا قوشۇلۇپ ئىسىم، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «ك (ياكى يۇنىڭ سۆزۈق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋارىيانتلىرى ik، iik، ok)»نى ئىپادىلەشتە:

بىرىنچى، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ كىرىش قىسمىدا يۇمشاق كاف (g) قا «oüg ·üüg» سۆزلىرىنى مىسال قىلىپ بەرگەنلىكىنى:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىككىنچى، «isig——ئىسسىق» سوزىنىڭ يۇمشاق كاف (g) بىلەن كورسەتكەنلىكىنى؛

ئۈچىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىالېكـ تىدىكى ۋە قوشۇمچىنىڭ ئىسىملارنى بىلدۈرگەندە «k»، سۈپەتـ لەرنى بىلدۈرگەندە «g» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى؛

تۆتىنچى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «لىك» قوشۇمچىسى ھەقـ تىدىكى قائىدىدە (يازما نۇسخا 254 ـ ۋە 225 ـ بەتلەر) بۇ قوشۇمچىنىڭ «بىر نەرسىنىڭ پەيدا بولغان يېرى، بىر نەرسە ياساشقا تەييارلانغان نەرسە، كىشىلەرنىڭ مەجەز ـ خۇلقى (ئومۇـ مەن ئىسىم)» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرگەندە قاتتىق كاف (k) بىلەن كېلىدىغانلىقىنى، «ئېيتىلغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىق، مەجبۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش (ئومۇمەن سۈپەت)» مەنىسىنى بىلدۈرگەندە يۇمشاق كاف (g) بىلەن كېلىدىغانلىقىنى كورسەتـ كەنلىكىنى نەزەردە تۇتقۇق ۋە ئىسىم مەنىسىنى بىلدۈرگەن سوزـ لەردە «k» بىلەن، سۈپەت ياكى ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل مەنىدە كەلگەن سوزلەردە «g» بىلەن ئىپادىلىدۇق.

12 • مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تۇركى سوزلەرگە بەرگەن ھەممە ئىزاھلىرىنى ئاپتورنىڭ ئىپادە فورمىلىرىنى ۋە ئۇسلۇبىنى ساقلاش ئاساسىدا تولۇق تەرجىمە قىلىش ئۇچۇن تىرىشتۇق. بۇنىڭدا تۆۋەندىكى يول تۇتۇلدى:

A. بىر سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرمۇ شۇنـ داق ئىشلىتىلىۋاتقان بولسا، تەرجىمىدە شۇ سوزنىڭ ئوزىلا بېرىلدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەسىلەن: اِتْ *it* — ئىت.

B. «دىۋان»دىكى سوزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىستېمال مەنىسىدە ئوزگىرىش بولغان بولسا، تەرجىمىدە ئالدى بىلەن شۇ سوزنىڭ ئوزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان تەگدىشى بېرىلدى.

مەسىلەن: آتْ *at* — ئەت، گوش.

C. «دىۋان»دىكى سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىشلىتىلمەي، شۇنىڭدەك ساقلانغان بولسا، ئالدى بىلەن شۇ سوزنىڭ شۇنىڭدەك ساقلانغان شەكلى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان تەگدىشى بېرىلدى. ئەمما قايسى شۇندە ئىكەنلىگى توغرىسىدا ئايرىم ئىزاھ بېرىلمىدى.

مەسىلەن: اُلُقْ *ulux* — ئۇلاق ~ ئۇۋلاق، قېيىق، قولۇاق.

D. تارىخىي ئاتالغۇلار ۋە جۇغراپىيىۋى ئىسىملارنىڭ ئاۋال ئوزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئىزاھاتى تەرجىمە قىلىندى.

مەسىلەن: تَرْخانْ *tarxan* — تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋال قوللىنىلغان ئىسىم. «بەگ» مەنىسىدە. ئۇيغۇچە.

جُرْجانْ *gurgan* — چىرچەن. چىن يولىدا مۇسۇلمانلار چېگرىسىغا جايلاشقان بىر شەھەر ئىسمى.

1.3. ماقال - تەمسىللەر، شېئىر - بېيىتلارنىڭ تەرجىمىسىدە مۇنداق يول تۇتۇلدى:

A. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيىتلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھاتى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئوز پېتى تەرجىمە قىلىنغاندا، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئەسلى تۈركى تېكىستتىن پىراق كەتمىسە، ئوز پېتى تەرجىمە قىلىندى:

تَزَكْ قاردا يَتْماسْ اَذْكُو ايسيزْ قَتْماسْ

təzək karda yatmas əzgü əsiz katmas

تيزەك قاردا ياتماس. ياخشى - يامان قېتىلماس.

قُتْ قُشْغ بِرْسا ايزِمْ قُولِنكا

كُنْدا ايشى يُكْسبن يوقارْ آغارْ

kut kuvïoq bərsə izim kuliŋa

kündə ïxï yüksəpən yukar aoqar

بەخت - دولەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا،

كۈندە ئىشى يۈكسىلىپ يۇقىرى ئورلەر.

B. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيىتلەرنىڭ ئەرەپچە ئىزاھاتى تۈركى تېكىستنىڭ ئەينەن تەرجىمىسى بولماي، ئومۇمى مەنىنى مەنبەنلا ئىبارەت بولسا، ئاۋال تۈركى تېكىست ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بېرىلىپ، چاسا تىرناق ئىچىگە ئېلىندى، ئاندىن ئۇنىڭ مەھمۇت قەشقەرى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئەرەپچە ئىزاھى تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قىز بىرلا كۆرەشمە

قىسراق بىرلا يېرىشما

kïz birlə kürəxmə

kïsrak birlə yarïxma

[قىز بىلەن چېلىشما،
تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما.]

قىز بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۆچلۈك كېلىدۇ، سېنى يېقىتىپ قويىدۇ، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، كۈلۈ كىشىلەر كۆچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۇتۇپ كېتىدۇ.

www.docin.com

اَلْپ اِرْتَنكا اُلْدىمو

ايسىز اُزُون قَلْدىمو

اُذْلَلْك اُوجِن اُلْدىمو

اَمْدى يۈرەك يۇرتلۇر

alp ərtoŋa oldimu

əsiz azun kaldïmu

özlək oqin aldïmu

əmdi yürək yïrtïlur

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

[ئالپ ئەرتوگا ئولدىمۇ،
يامان دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئوچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.]

خاقان ئافراسىياپ ئولدىمۇ؟ بۇڭا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلـ
دىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئوچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن
زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۇرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.

C. ماقال-تەمسىللەرنىڭ تەرجىمىسى بېرىلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىدىيەۋىچە تەكشىشى كەلتۈرۈلگەن بولسا. ئەمەيچە تەكـ
شىشى ئەينەن بېرىلدى. تەرجىمە قىلىنمىدى. مەسىلەن:

يىراق يىر ساڭا ئارقىش كەلدۈرۈر

yīrak yər savīn arkïx kəldürür

يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر. بۇ ماقال ئەرەپـ
لەرنىڭ «وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تُزَوِّدِ» دېگەن ماقالىغا توغرا كېلىدۇ.

14. «دىۋان»دىكى ئەرەبچە گىراماتىك ئاتالغۇلار مۇنداق بىر تەرەپ قىلىندى:

A. سوزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىۋىگە ئائىت بولغان ئەرەپـ
چىگە خاس گىراماتىك ئاتالغۇلار ئوز پېتى ئېلىنىپ، بىرىنچى قېتىم ئۇچرىغان جايدا هاشىيدە ئىزاهلاپ ئوتۇلدى. مەسىلەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەنقۇس — ئۇچ ھەرپتىن تۈزۈلۈپ، ئاخىرقى ھەرپى ھەرپى ئىللەت (ا، و، ى) بىلەن كەلگەن سوزلەر.

B. تۈركى تىللارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن ئەرەبچە گىراممانىك ئاتالغۇلاردىن ئۈيغۇر تىلىغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئوز-لەشكەنلىرى ياكى ئىلگىرى ئىشلىتىلگەنلىرى ئىستىمال مەنبىرىدە سەل پەرق بولسىمۇ، يەنە ئوز پېتى ئېلىندى. بۇلاردىن مەنبە پەرق بارلىرىنى ياكى ھازىرقى كىتابخانلارغا ياتراق بولغانلىرىنى بۇ يەردە ئىزاھلاپ ئوتمىز:

ئىسىم — بۇ ئاتالغۇ ئۈيغۇر تىلىدا سوز تۈركۈمىرىدىن پەقەت ئاتلارنىلا بىلدۈرىدۇ. ئەرەبچىدە. شۇ جۈملىدىن «دىۋان» دا زامان بىلەن تۈرلەنمەيدىغان ھەممە سوز تۈركۈمىرى (مەسىلەن: ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش ۋە رەۋىشلەر)نى ئوز ئىچىگە ئالمىدۇ.

فائىل — جۈملىدە ئىش - ھەرىكەتنى (پېلنى) ئىجرا قىلغۇچى ئىگە.

ئىسمى فائىل — ئاددى دەرىجىدىكى سۈپەتداش.
مەفئول — ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى، تولدۇرغۇچى.
ئىسمى مەفئول — مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش.

مىفئال — ئىشنىڭ داۋاملىق تەكرارلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش.

ئىدغام — ئىككى تاۋۇشنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇشى ياكى بىر خىل ئوقۇلۇشى، ئاسسىمىلاتسىيە. مەھمۇت قەشقەرى بەرزىدە تەتۇر ئاسسىمىلاتسىيىنىمۇ مۇشۇ ئاتالغۇ بىلەن ئاتايدۇ.

ھەرپ — (حرف) «دىۋان»دا بۇ ئاتالغۇ ئادەتتىكى «ھەرپ»

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دىگەن ئۇقۇمدىن باشقا يەنە «تاۋۇش»، «فونېما» دىگەن مەنىلەر-نىمۇ بىلدۈرىدۇ.

قاتتىق ھەرپلەر (حرف الصّلابة) —— بۇنىڭدا «ب ـ b، ت ـ t، ج ـ q، ك ـ k، ق ـ k» غا ئوخشاش پارتلىغۇچى ۋە پارتلىغۇچى سىرىلاگۇچى تاۋۇشلار كىرىدە تۇتۇلىدۇ.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (اشباع) —— بۇ سوز سوزۇق تاۋۇشلاردا ئارقا سوزۇقلارنى، ئۇزۇك تاۋۇشلاردا جاراڭسىز تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ.

يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (رَكِيكَة) —— بۇ سوز سوزۇق تاۋۇشلاردا ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنى، ئۇزۇك تاۋۇشلاردا جاراڭلىق تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ.

ئېلىف (ا) —— ئەرەپ ئېلىپبەسىنىڭ بىرىنچى ھەرپى. «دىۋان» دا بۇ ھەرپ تۈركى سوزلەردىكى «a، o، e، ı، i، ə» تاۋۇشلىرىنى ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ۋاۋ (و) —— ئەرەپ ئېلىپبەسىدە يىگىرمە يەتتىنچى ھەرپ. «دىۋان» دا بۇ ھەرپ تۈركى سوزلەردىكى بىر ئۇزۇك تاۋۇش (w) ۋە ئوت سوزۇق تاۋۇش (o، ö، u، ü)نى ۋەكىللىك قىلىدۇ.

15. سوزلەرنى ئىزاھلىغاندا توۋەندىكى شەرتلىك بەلگىلەر ئىشلىتىلدى:

A. تەگداش مەنىلىك سوزلەر پەش بىلەن، مەنىلىرىدە پەرق بار سوزلەر چېكىتلىك پەش بىلەن ئاجرىتىلدى.

B. ئايرىم ئىشلىتىلمەي، سوز بىرىكمىلىرىدىلا كېلىدىغان سوزلەر ئايرىم ئىزاھلانماي، ترانسكرىپسىيەدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلۇپ، سوز بىرىكمىسى ئىچىدە ئىزاھلاندى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

C. بەزى مسالالارغا مەھمۇت قەشقەرى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھاتا تۈركى تېكىستنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان سوزلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىندى.

D. تەرجىمان تەرىپىدىن قوشۇلغان ئىزاھلار تىرناق ئىچىگە بېرىلدى.

E. بىر سوز ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا، ئوتتۇرىسىغا // بەلگىسى قويۇلدى.

F. بىر سوزنىڭ ئىككى خىل ۋارىيانتى بولسا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ~ بەلگىسى قويۇلدى.

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

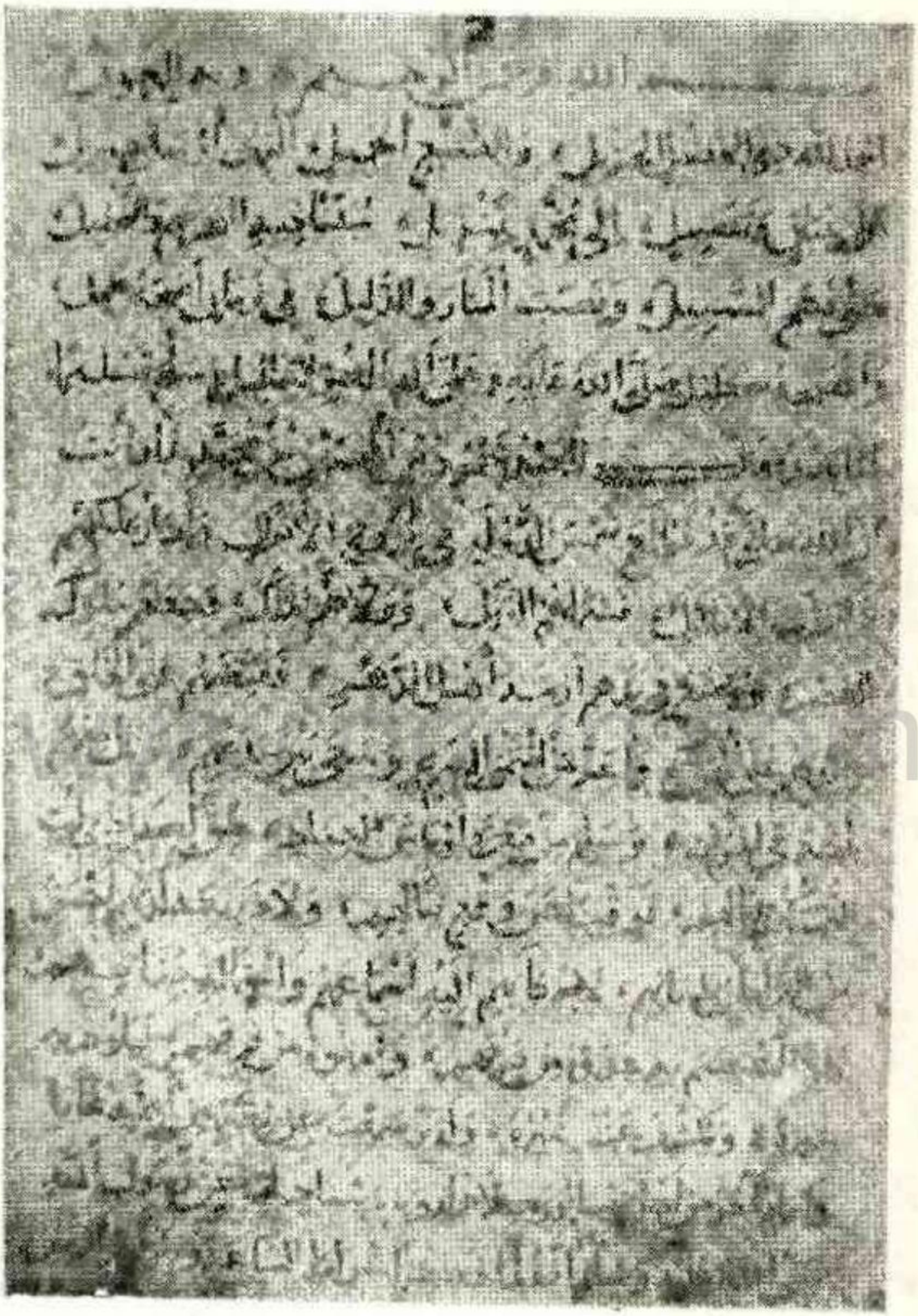

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَبِهِ الْعَوْن

ئايىغۇچى، كويۇنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن
پەقەت تەڭرىلا ياردەم بېرەلەيدۇ

ھەممە ماختاش - ئالقىشلار يۈكسەك پەزىلەت ۋە كورکەم سەنئەت ئىگىسى بولغان تەڭرىمگە خاس. زامان ئەھلىنىڭ ئەڭ ساغلاملىرى كېسەل، ئەڭ سوزمەنلىرى كېكەچ بولۇپ قالغان بىر چاغدا، تەڭرىم ھالال بىلەن ھارام ئىشلار ئېنىق ۋە تولۇق بايان قىلىنغان قۇرئاننى جەبرائىل ئارقىلىق مۇھەممەدتكە چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن توغرا يولنى كورسىتىپ، مەشئەل ۋە يول كورسەتكۈچ بەلگە تىكلەپ بەردى.

مۇھەممەتكە ۋە ئۇنىڭ ھەممىگە پىشۋا بولغان ئىبراھىم - ئىسمائىل ئەۋلادلىرىغا تەڭرىم رەھمەت قىلسۇن، ئابەدى ئىپادىنىڭ بەرسۇن.

ئەمدى، مۇھەممەت ئوغلى ھۇسەيىننىڭ پەرزەندى مەھمۇت - نىڭ سوزىنى ئاڭلىغايسىز:

مەن تەڭرىنىڭ دولىت قۇياشىنى تۇركىلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چوگىلەتكەنلىكىنى كوردۇم. تەڭرى ئۇلارنى «تۇرك» دەپ ئاتىدى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى؛ دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈرك-
لەردىن قىلىچ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ
قولىغا تاپشۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى؛ ھەق ئىش-
لاردا ئۇلارنى قوللىدى؛ ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۆرەش-
كەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۇپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە
تىلەككىلەرنىگە ئېرىشتۇرۇپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى.
تۈركلەرنىڭ ئۇرقىدىن ساقلىنىش ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ يولىنى
مەھكەم تۇتۇش ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ
ئىش بولۇپ قالدى. ئۇز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش
ئۇچۇن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سوزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق.
كىمكى ئوز گۇرۇھىدىكى دۇشمەنلىرىدىن ئايرىلىپ، تۈركلەرگە
سىغىنىپ كەلسە، تۈركلەر ئۇلارنى ئوز قانىتى ئاستىغا ئېلىپ،
خەۋپتىن قوتقۇزىدۇ؛ ئۇلار بىلەن بىللە باشقىلارمۇ پانا تاپىدۇ.

ئىشەنچلىك بىر بۇخارالىق ئالىم بىلەن نىشاپۇرلۇق
باشقا بىر ئالىمنىڭ تەگرى ئەزىز كورگەن پەيغەمبىرىمىزدىن
دەلىل كەلتۇرۇپ ئېيتقان تۇۋەندىكى سوزلىرىنى ئېنىق ئاڭلىغان
ئىدىم: پەيغەمبىرىمىز قىيامەت بەلگىلىرىنى، ئاخىر زامان
پىتنىلىرىنى ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى
سوزلىگەندە: «تۈرك تىلىنى ئۇگىنىڭلار، چۇنكى ئۇلارنىڭ
ھوكۇمرانلىقى ئوزاق داۋام قىلىدۇ» دىگەن ئىكەن.

بۇ ھەدىسكە شۇ ئېيتقۇچى كىشىلەرنىڭ ئوزى جاۋابكار.
بۇ ھەدىس راست بولسا، تۈرك تىلىنى ئۇگىنىش ۋاجىپ بولىدۇ.
راست بولمىغان تەقدىردىمۇ، تۈرك تىلىنى ئۇگىنىش زورۇرلۇكنى
ئەقىل تەقەززا قىلىدۇ.

شۇڭا مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سوزمەنلىرىدىن، پىكرىنى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زىرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇۋقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھىر ۋە مەھـ رالىرىنى باشتىن - ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۇرك، تۇركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سوزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىر ئىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۈختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم.

ئەبەدى يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەگرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «ديوان لغات الترك ـــ تۈركى تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم.

بۇ كىتابنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ئۈرۈندا ئولتۇرغان، ھاشىم ئۇرۇغىدىن ۋە ئابباسىلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان خوجىمىز، ئىگىمىز، مومىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەگرى تەيىنلىگەن خەلىپە مۇھەممەت ئوغلى ئوبدۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم. تەگرى ئۇنىڭ مەرتەۋىسىنى داۋام يۇقۇرى، ئومرىنى راھەت - پاراغەت ئىچىدە ئۆزۈن قىلسۇن؛ ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقتا تەگدىشى يوق سەلتەنەت ئاساسلىرىنى تەۋرەنمەس دەرىجىدە مۇستەھكەملىسۇن؛ ئۇنىڭ پەرمان دائىرىلىرىنى كېڭەيتىسۇن ۋە يۇكسەلدۇرسۇن؛ ئادەم بالىلىرى ئۇنىڭ بەھىساپ ساخاۋىتى شاراپىتىدىن يۇلتۇزلاردەك يۇكسەك بەخت - سائادەتكە ئىگە بولسۇن؛ ئۇنىڭ دەۋەتلىرى ئەمەلگە ئېشىپ، ھەر - بىر غەلىبىسى سادىق دوستلىرىنى خوشال قىلسۇن؛ تەگرى ئۇنىڭ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قەھر - غەزەپكە گۇچۇقلان دۇشمەنلىرىنى تېخىمۇ خار قىلسۇن؛ ئۇنىڭ سايىسىنى، كۆركىنى، قۇدرىتىنى، پەزىلەتىنى ۋە ئۇلۇغۋارلىقىنى مۇسۇلمانلار ئۇستىدىن يېراق قىلمىسۇن.

مەن بۇ كىتابنى ھىكمەتلىك سوزلەر، سەجئىلەر ①، ماقال-تەمسىللەر، بېيىت - قوشاقلار، رەجەزلەر ② ۋە نەسرى پارچىلار بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئىلمىيە تەرتىپىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۇقۇغۇچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سوزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بەزىدە چە يىللار مۇشەققەت چېكىپ، سوزلەرنى جاي - جايىغا قويدۇم. تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم. ئاخىر، بۇ لۇغەت كىتابىنى تەۋەندىكى سەككىز بۆلۈمگە يىغىنچاقلىدىم.

بىرىنچى، ھەمزە بولۇمى ③. تەگرى كىتابنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، مەنبۇ كىتابلىرىمىزنى ھەمزە بىلەن باشلىدىم.

ئىككىنچى، سالىم بولۇمى ④.

---

① سەجئە — قافىيىلىك نەسر.

② رەجەز — شېئىرىيەتتە ئاروز ۋەزنىنىڭ بەھرىلىرىدىن بىرى؛ بۇ يەردە «قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

③ ھەمزە — ئەرەپ ئېلىپبەسىنىڭ تۇنجى ھەرپى «ا ئېلىف» ئاستى - ئۈستىگە قويۇلغان بەلگىلەر بىلەن تۈرلۈك سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىسە، «ھەمزە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

④ سالىم — تەركىۋىدە ئەرەپچىدىكى «ھەرپى ئىللەت» دەپ ئاتالغان «ا - ئېلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىدىن بىرەرسى بولمىغان ۋە ھەرپ تەكرارلانمىغان سوزلەر.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۇچىنچى، مۇزائەف بولۇمى①.
تۆتىنچى، مىسال بولۇمى②.
بەشىنچى، ئۈچ ھەرپلىكىنىڭ بولۇمى.
ئالتىنچى، تۆت ھەرپلىكنىڭ بولۇمى③.
يەتتىنچى، غۇلۇنلىكلەرنىڭ بولۇمى④.
سەككىزىنچى، ئىككى ساكىن⑤ بىلله كەلگەن سوزلەرنىڭ بولۇمى.

ھەربىر بولۇمنى ئىسىملار ۋە پېئىللار شەكلىدە ئىككىگە ئايرىدىم. ئاۋال ئىسىملارنى، ئاندىن پېئىللارنى كەلتۈردۇم ۋە ھەربىرىنى ئۆز ئورنىغا قاراپ، باشلارغا ئايرىدىم. ئالدىدا كېلىدىغانلىرىنى ئالدىغا، كېيىن كېلىدىغانلىرىنى كەينىگە قويدۇم. كىشىلەرگە تونۇش بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بولۇم ۋە باشلاردا ئەرەپچە ئاتالغۇلارنى ئىشلەتتىم.

تۈركى تىلىنىڭ ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەلەپ چېچىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق

① مۇزائەف — بىر ھەرپى تەكرارلىنىپ، بىرىنچىسى ساكىنلىق، ئىككىنچىسى ھەرىكە (ئەرەپچىدە سوزۇق ھەرپلەر ئورنىغا ئىشلىتىلىدىغان بەلگىلەر — زىر، زەۋەر، پەش ۋە باشقىلار) لىك سوزلەر.

② مىسال — «ا - ئېلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىدىن ئىبارەت بىلەن باشلانغان سوزلەر.

③ ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك ياكى ئالتە ھەرپلىكلەر دېگەندە، ئەرەپ ھەرپلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

④ غۇننە — دىماق تاۋۇشى: غۇنىلمىكلەر — تەركىۋىدە دىماق تاۋۇشى بولغان سوزلەر.

⑤ ساكىن — ھەرىكە بىلەن ئوقۇلمايدىغان ئۈزۈك تاۋۇش، يەنى يېپىق بوغۇم ئايمغىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كورسەتمىش ئۈچۈن، خەلىلنىڭ «كِتَابُ الْعَيْنِ[1]» دېگەن ئەسىرىدە قىلىنغىنىدەك ئىشلىتىلمەيدىغان سوزلەرنىمۇ بۇ كىتاپقا كىرگۈزۈش كۆڭلۈمگە كەلگەن ئىدى. مۇنداق قىلغاندا، ئىش تېخىمۇ تەرتىپلىك بولغان بولاتتى. لېكىن سوزلەرنى ئاسان تېپىشنى ۋە كىشىلەرنىڭ قىزىقىشىنى نەزەردە تۇتۇپ ئىخچاملاشتۇردۇم، ئىشلىتىلمەيدىغانلارنى ئالدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلارنى تاشلىدىم. مېنىڭ تۇتقان بۇ يولۇم تېخىمۇ توغرا.

تۈركى تىلدا ئىشلىتىلىدىغان سوزلەر بىلەن ئىشلىتىلمەيدىغان سوزلەرنى تونۇتۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى ئورنەكلەرنى كورسەتمەن:

اَرِقْ	*arik*	ئېرىق	ئىشلىتىلىدۇ.
اَقَرْ	*akar*	ئوقۇر	〃 〃
قَارْ	*kar*	قار	〃 〃
قَرَا	*kara*	قارا	〃 〃
رَقَا	*raka*		ئىشلىتىلمەيدۇ.

[1] خەلىل ئىبنى ئەخمەت بەسرى — ئالىمى نۇجۇم (ئاسترولوگىيە)، پەلسەپە ۋە تىلشۇناسلىقتا ئوز دەۋرىنىڭ كوزگە كورۈنگەن ئالىملىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ «كِتَابُ الْعَيْنِ»، «كِتَابُ الْعَرُوضِ» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەشھۇر. «كِتَابُ الْعَيْنِ» دېگەن ئەسىرى «ع - ئەين» ھەرپى بىلەن باشلانغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئالىمنىڭ ۋاپاتى ھىجرى 170 - (مىلادى 786—787 -) يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

راق	rak	راق	(سۇپەتنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجە قوشۇمچىسى) ئىشلىتىلمىدۇ.
ئازۇق	azuk	ئوزۇق	ئىشلىتىلمىدۇ.
ئاقىز	akuz		ئىشلىتىلمەيدۇ.
قۇزى	kozi	قوزا	ئىشلىتىلمىدۇ.
قىز	kiz	قىز	〃 〃
زىقى	ziki		ئىشلىتىلمەيدۇ.
زىق	zik		〃 〃

«قەدەم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» دېگەن- دەك، بۇ پەقەت بىر ئورنەكتىلا ئىبارەت. تېخى ۋە ئۇنىڭدىن زىيادە ھەرپلەردىن تەركىپ تاپقان سۆزلەرنىمۇ، مۇشۇ ئورنەك بويىچە قىياس قىلىش مۇمكىن.

مەن ئىشنى پىنھىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپە تۈزۈپ چىقتىم. بۇ يازغان ئەسىرىم تەلەپكە ئۇيغۇن بولسۇن، پايدىلانغۇچىلارغا قولايلانما بولغۇدەك بىر قىممەتكە ئىگە بولسۇن دېگەن نىيەت بىلەن، بىرمۇنچە قائىدىلەرنى تۈزۈپ، يېڭى-يېڭى ئولچەم- لەرنى قويدۇم. ھەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سوز ياساشقا ئاساس بولىدىغان تۈپ سوزلەرنىلا ئالدىم. چۈنكى سوزنىڭ قىسقىسى ياخشى، ئىلگىرىلەشنى خالىغۇچىلارغا توغرا نىشان كۆرسىتىپ، كەڭ يول ئېچىپ بېرىش، يۇكسىلىش تىلىگىدە بولغۇچىلارغا شوتا قويۇپ بېرىش ئۈچۈن شۇنداق قىلدىم. جۇملە-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مدن تۇرك خەلقلىرىنىڭ كورگەن - بىلگەنلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىر ۋە قوشاقلىرىدىن، قايغۇلۇق ۋە خوشاللىق كۈنلىرىدە ئېيتقان چوكتۇر مەنىلىك ماقال - تەمسىللىرىدىن مىسالالار كەلـ تۈردۇم، تاكى بۈنگۈدىن پايدىلانغانلار كېيىنكىلەرگە، ئۇلار ئۆزىدىن كېيىنكىلەرگە يەتكۈزسۇن. شۇنداق بولغان بولله يەنە بىرمۇنچە ئىبارىلەرنى كىرگۈزدۇم. شۇنداق قىلىپ، بۇ كىتاب يېگىلىقلار بېرىشتە قىيامىغا، قىممەت ۋە گۈزەللىكتە پايانىغا يەتتى. كۆڭۈل باغلىغان بۇ ئىشىمدا تەگرىدىن يارىدەم سورايمەن. لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَهُوَ حَسْبُنَا وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

(بۇتۇن كۈچ - قۇۋۋىتىم ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەگرىنىلا خاس، تەگرى بىزنىڭ ئىشەنچىمىز ۋە ئەڭ ياخشى ئىگەمىز).

تۈركى سوزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە قوللىنىلىدىغان ھەرپلەر توغرىسىدا

ھەممە تۈركى تىللاردا قوللىنىلىدىغان ئاساسىي ھەرپلەر ئون سەككىز. تۈركى يېزىق شۇ ھەرپلەردىن تەركىپ تاپىدۇ. بۇ ھەرپلەر تۇۋەندىكى سوزلەرگە جەملەنگەن:

اخوك، لف، سمج، نزق، بذر، شتيا

ئايرىپ كورسەتكەندە مۇنداق بولىدۇ:

ا ب ت ث ج ح خ د
ذ ر ز س ش ص ض ط
ظ ع غ ف ق ك ل م
ن و ه ى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بۇ ھەرپلەر ئەرەبچىدىكى «ا، ب، ت، ث...» گە ئوخشايدۇ. يۇقۇرىدىكى ئاساسىي ھەرپلەردىن تاشقىرى، يېزىقتا يوق، پەقەت ئېغىزدىلا ئىشلىتىلىدىغان، يەنى ئاساسىي ھەرپ ھېسابلانمايدىغان يەنە يەتتە ھەرپ بار، تۈركى تىللار بۇلارسىز بولمايدۇ. بۇلار قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان«ب - p»، ئەرەبچە «ج - j» ھەرپى ـــ بۇ ھەرپ تۈركى سوزلەردە ئاز ئىشلىتىلىدۇ ـــ، «ز - z» بىلەن «ش - x» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ژ - ž» ھەرپى، ئەرەبچە «ف - f» ھەرپى، چېكىتلىك «غ - ɣ» ھەرپى، «ق - q» بىلەن «ك - k» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يۇمشاق «ك - g» ھەرپى، «ن - ŋ» بىلەن «غ - ɑ» ئارىلىقىدا ۋە «ن - ŋ» بىلەن «ق - q» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «نك - ŋ» ھەرپىدىن ئىبارەت. بۇ ھەرپنى تەلەپپۇز قىلىشتا تۇركلەردىن باشقىلار قىينىلىدۇ.

بۇ يەتتە ھەرپ يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئاساسىي ھەرپلەرگە ئوخشاش يېزىلىپ، ئوقۇلاردىن پەقەت چېكىت قويۇلۇش بىلەن پەرقلىنىدۇ. تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا «ث» ھەرپى يوق. شۇنداقلا «اطباق» ھەرپلىرىدىن بولغان «ط، ظ ص، ض»، بوغۇز تاۋۇشلىرىدىن بولغان «ح، ھ، ع» ھەرپلىرىمۇ يوق. «ئوكە ـــ ھۇقۇش»نى «اھی uhi» دەيدىغانلار بەك ئاز. بۇ سوزنىڭ ئەسلى قىپچاقچىدا بولغىنىدەك «ك - k» بىلەن ئېيتىلىدىغان «اُكی iiki» دۇر. كەنچەكلەر چاقماقنى «جَھا qaha» دەيدۇ، بۇ تىل ساپ ئەمەس، كوز ئاغرىغىنى «اوْه uh» دەيدۇ، بۇمۇ بۇزۇلغان سوز.

مۇندىن باشقا، تىنىۋېلىش ئۈچۈن، بەزىدە سوز ئاخىرىغا

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ھ ـ h» قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: لاچىننىڭ چاقىرىشتا «تاھ تاھ tah tah»، تايىنى چاقىرىشتا «قىرە قىرە kurrih kurrih» دېيىلىدۇ. ئەمما تەركىۋىدە «ھ ـ h» كېلىدىغان ھەچ-قانداق سوز يوق، بۇ تاۋۇش گايىدا خوتەنلىكلەرنىڭ تىلىدا ئۇچرايدۇ. چۈنكى خوتەن تىلىدا ھىند تىلىنىڭ تەسىرى بار، كەنچەك تىلىدىمۇ «ھ ـ h» تاۋۇشى ئۇچرايدۇ، چۈنكى كەنچەك تىلىمۇ ساپ تۈركچە ئەمەس. ئەگەر «ث» ھەرپىنى يېزىش لازىم بولسا، تۈركى يېزىقتىكى «ذ ـ z» شەكلىدە يېزىلىپ، ئۈستىگە چېكىت قويۇلىدۇ. «ض» ھەرپىمۇ «ذ ـ z» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ص» ھەرپىمۇ «ز ـ s» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ح، ع، ھ» ھەرپلىرى تۈركچە «ھ ـ h» شەكلىدە يېزىلىپ، ئايرىم ھالقىلار بىلەن ئايرىلىدۇ. چۈنكى بۇ ھەرپلەر پەقەت ئەرەپ تىلىغا خاس. بۇ ھەرپلەرنى تۈركى يېزىق بىلەن يېزىشقا توغرا كەلسە، ئەسلىدىكى تۈركى ھەرپلەرنىڭ شەكلى يېزىلىپ، چېكىت ۋە بەلگىلەر بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. تۈركى ھەرپلەرنىڭ ھەممىسى توپلانسا، توۋەندىكى شەكىل ھاسىل بولىدۇ:

سەككىزىنچى ۋەقىلىق يىغىلىش

بۇنىڭ يېزىلىش قائىدىسى مۇنداق: تەلەپپۇزدا ئۇرۇنى يەڤلۇغىنا قارىماي، فەتھە① ئۇرۇندا «ا ـ ئېلىف»، زەممە②

① فەتھە ـــ «a, ə» تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ئەرەپچە دىاكرىتىك بەلگە: ـَـ (زەۋەر).

② زەممە ـــ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ئەرەپچە دىاكرىتىك بەلگە: ـُـ (پەش).

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئورنىدا «و ـ ۋاۋ»، كەسرە① ئورنىدا «ى ـ يا» كېلىدۇ. بۇنىڭ ئەڭ ئالدىنقى مىسالى ئىزافەت② ھالىدىكى «اَخْ، اَبْ» سۆزلىرىدە كۆرۈلىدۇ: هٰذا اَبُوكْ ورَأَيْتُ اَبَاكَ و مَرَرْتُ بِاَبِيكَ③، بۇ سۆز- لەرنى يازغاندا، ھەركەك ئۇچۇن ھەرپ قوشۇشقا تىرغا كېلمدۇ. قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقۇرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت- ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن.

تۈركى سۆزلەردە ئىمالە، ئىشبا، ئىشمام④ لارنىڭ ھەربىرى

---

① كەسرە ـــ «ـِ ، ـِ» تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن ھەربىلەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان ئەرەپچە دىاكرىتىك بەلگە: ـــ (زىر).

② ئىزافەت ـــ ئىككى ئىسىمنىڭ بىر- بىرىگە باغلىنىپ، بىرى يەنە بىرىنى ئېنىقلاپ كېلىشى.

③ بۇ ئەرەپچە ئىبارىدىكى «اَبْ» دىن تۈرلەنگەن بىرىنچى سۆزگە (اَبُوكَ) «و ـ ۋاۋ»، ئىككىنچىسىگە (اَبَاكَ) «ا ـ ئىلىف»، ئۇچىنچىسىگە (بِاَبِيكَ) «ى ـ يا» قوشۇلغان.

④ ئىمالە (امالە) ـــ ئەسلىدە ئارۇز ۋەزنىنىڭ قائىدىسى بويىچە غەيرى تەبىئى ھالدا سۆزۈپ تەلەپپۇز قىلىش، بۇ يەردە بىرەر تاۋۇشنى سۆزۈپ تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشبا (اِشباع) ـــ ئەسلىدە ئەرەپ شېئىرىيىتىدە ۋەزن ۋە قافىيە ئۇچۇن بىر سۆزگە بىرەر ھەرپ قوشۇپ ئوقۇش، بۇ يەردە تاۋۇشلارنى قاتتىق يېكى قېلىن تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشمام (اِشْمام) ـــ تاۋۇش- لارنى يۇمشاق ۋە ئىنچىكە تەلەپپۇز قىلىش.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۇچ ھەرىكە بىلەن كېلىدۇ؛ قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان غۇننە[1] بىلەن خەيشۇم[2] ھۆ شۇنداق. مۇندىن تاشقىرى، ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپ-لەرنىڭ ئىككىسىنىڭ قاتار كېلىشى، «ق - k» بىلەن «ج - q» ھەرپلىرىنىڭ بىرلىشىشى، «ب» ھەرپىنىڭ «م - m» بىلەن، «ن - n» ھەرپىنىڭ «ل - l» بىلەن ئالمىشىشى قاتارلىق ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوز ئورنىدا سۆزلىنىدۇ.

پىللاردىن ياسالغان ئىسىملار توغرىسىدا

ئىسىملار ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى تۇپ ئىسىم، ئىككىنچىسى ياسالما ئىسىم. پىللاردىن ياسالغان ئىسىملار پىل ئاخىرىغا ئون ئىككى ھەرپتىن بىرىنى ئۇلاش يولى بىلەن ياسىلىدۇ.

قىلىچ *kiliq*. أُوق *ok* دېگەنگە ئوخشاشلار تۇپ ئىسىم

بولۇپ، بۇ خىل ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسالغان ئەمەس. ياسالما ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسىلىدۇ. مۇنداق ئىسىملارنىڭ بەزىلىرى جانلىق تىلدا ئىشلىتىلىدۇ؛ بەزىلىرى تىل قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. مەن شۇ ئىسىملارنىڭ ئىشلىتىلىدىغانلىرىنى يازدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى

---

① غۇننە (غُنَّة) — مەھمۇت قەشقىرىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ن - n» بىلەن «ق - k» ياكى «ن - n» بىلەن «غ - γ» نىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان «ڭ - ŋ» تاۋۇشى.

② خەيشۇم (خَيْشُوم) — دىماق تاۋۇشى.

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تاشلىدىم. لېكىن مەن شۇنداق بىر يول تۇتتۇمكى، قائىدە بويىچە، قىياس قىلغىلى بولمىدىغان ۋە مەن تاشلىۋەتكەن سوزلەر- نىمۇ مۇشۇ يول بىلەن تېپىۋالغىلى بولىدۇ. پېللاردىن ياسالغان ئىسىملار تۈۋەندىكى ئون ئىككى ھەرپتىن بەرپا قىلىنىشى بىلەن تۈزۈلىدۇ. بۇ ھەرپلەر ا - ئېلىف، ت - t، ج - q، ش - x، غ - ŋ، ق - k، قاتتىق كاف (ك - k)، ق - k بىلەن ك - k ئارىلىشىپ كەلگەندىكى قالىنلىقتىن يۇمشاق كاف (ك - g)، ل - l، م - m، ن - n، و - ۋ قاتارلاردىن ئىبارەت.

ا - ئېلىف

بىلگا bilgə ـــ «ئالىم، ھېكىم، ئەقىللىق» دېگەن مەنىلەردىكى بۇ سوز «بىلدى bildi» سوزىدىن ياسالغان. ئوگا ogə ـــ ئەقىل ۋە تەجرىبىدە بەك يۇقىرى بولغان كىشىلەرگە ئېيتىلىدىغان بۇ سوز «اودى نانگنى odi nəŋni ـــ نەرسىنى ياخشى چۈشەندى» دېگەن ئىبارىدىكى «اودى odi» سوزىدىن ياسالغان. «اوا uwa» سوزىمۇ شۇنداق. بۇ ئىچىگە شېكەر ئۈۋۈتۈپ سېلىنىدىغان بىر خىل غىزانىڭ نامى. بۇ سوز «اودى mədi» سوزىدىن ياسالغان.

«ا - ئېلىف» كۆپىنچە «م - m» بىلەن بىرلىكتە (ma، mə» شەكىلدە) كېلىدۇ. «كوكۇلا» مەنىسىدىكى «كَسْما kasmə» سوزى «كَسْدى kasdi» سوزىدىن ياسالغان. كوزنى يېپىۋالمى- سۇن دەپ كېسىلگەن ماگلاي چاچمۇ «كَسْما» دېيىلىدۇ. «اورما

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

سَجْ *θrmə saq*» دېگەن سوزمۇ شۇنداق. بۇ سوز «ئوردى *θrdi*»
سوزىدىن ياسالغان.

t - ت

«قاچقۇن» دېگەن مەنىدىكى «قَجْتْ *kaqut*»سوزى «قَجْدِى
kaqdi» سوزىگە «ت ـ *t*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«كېسىم ـ كېچەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كَذْتْ
kəzüt» سوزىمۇ «كېسىدى». دېگەن مەنىدىكى «كَذْتِى *kəzti*»
سوزىگە «ت ـ *t*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

q - ج

«كۆلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كُمَجْ *kəməq*» دېگەن سوز كۆل ۋە كۆلگە كۆخ-شاش تەرسىلەرگە بېرەر تەرسىنى كۆمگەندە ئىشلىتىلىدىغان «كُمْدِى *kəmdi*» سوزىگە «ج ـ *q*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«سَۋىۇنچ *səviŋq* ـــ سۆيۈنچ» سوزىدىمۇ شۇنداق. بۇ سوز «سَۋْنْدِى *səvindi*» سوزىدىن ياسالغان.

x - ش

ئۇزىگە تونۇش ئادەم مەنسىدە ئىشلىتىلىدىغان «بِلِشْ *bilix*»
سوزى «بِلْدِى *bildi*» سوزىگە «ش ـ *x*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«سوقۇشماق»، «توقۇنۇشماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اۇرۇش» ۋە «تەقەش» سوزلىرىمۇ «اۇردى urdi»، «تەقىدى lokidi» سوزلىرىگە «ش ـ x» قوشۇلۇپ ياسالغان.

oq - غ

«غ ـ oq» ھەرپىدە ئۇچ خىل ئەھۋال بار:

1 ـ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئۇلارنى ئىسىملارغا ئايلاندۇرىدۇ. «تازا، پاكىز» دېگەن مەنىلەردىكى «اَرَغْ arioq» سوزى «اَرَنْدى arindi nəq ـــ ئېرىغدالغان تەرسە» سوزىدىن ياسالغان. بىرەر نەرسىنىڭ قۇرۇقلۇغىنى بىلدۈرىدىغان «قُرُغْ kuruq» سوزىمۇ «قُرىدى kuridi» دېگەن سوزدىن ياسالغان.

2 ـ تۈپ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، ماكان ئىسىملىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن: «يَيْلاغْ yaylaq» سوزى «ياز» مەنىسىدىكى «ياْى yay» سوزىنىڭ ئاخىرىغا «غ ـ oq» ھەرپىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. شۇنىڭدەك «قىشلايدىغان يەر» دېگەن مەنىدىكى «قِشْلاغْ kixlaq» سوزىمۇ «قِشْ kix» سوزىنىڭ ئاخىرىغا «غ ـ oq» ھەرپىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان. دېمەك، بۇ سوزلەر ئاخىرىغا «غ ـ oq» ھەرپىنىڭ قوشۇلۇشى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بىلەن ماكان ئىسىملىرىغا ئايلانغان[1].

3 - پىل تومۇرىغا ئاۋال «غ - oj»، ئاندىن «و - ۋاۋ» قوشۇلۇش بىلەن قورال - سايمان ئىسىملىرى ياسىلىدۇ. بۇ تۈركى تىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمى قائىدە. مۇشۇ يول بىلەن پىنلار ئىسمىغا ئايلىنىپ، بىرەر نەرسىنى ياسايدىغان قورال - سايمانلىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ. «بېچقى piqdi» پىچاقنىڭ تومۇرىغا «غۇ - oj» قوشۇلۇپ ياسالغان «بېچقۇ piqoj» — بىرەر نەرسىنى كېسىدىغان ئەسۋاپ» سوزى شۇنىڭغا مىسالدۇر. «بىرەر نەرسىنى ئۇرۇدىغان قورال» دىگەن مەنىدىكى «ارغۇ نانىڭ urqu nan» سوزى «ارىدى urdi» سوزىدىن ياسالغان.

«غ - oj» ئورنىدا يۇمشاق كاف «ك - g» نى ئىشلىتىش ھادىسىسىمۇ بار. «كەسكۈ kesdi» پىچاقتىن ياسالغان «كەسكۈ نانىڭ kesgi nan — كېسىدىغان نەرسە» سوزى ئەنە شۇنىڭغا مىسال.

«بىرەر نەرسىنى تاسقايدىغان ئەسۋاپ» دىگەن مەنىدىكى «ئاقۇسكۇ aqisgi» سوزىمۇ «ئاقۇسدى aqisdi — تاسقىدى» پىچاقتىن ياسالغان.

---

① بۇ يەردە بىرئاز ئىچىقسىزلىق بار. ئەسلىدە «يىلاغ yajlaoj»، «قىشلاغ kixlaoj» سوزلىرى «yaj»، «kix» سوزلىرىگە «غ - oj» نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان بولماي، بەلكى «yajla»، «kixla» دىگەن پىچاللارغا «غ - oj» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان. بۇ ھەقتە مەخسۇس قەشقەرىنىڭ يازما نۇسخا 3 ، 4 - پەتتە «لا lalla» توغرىسىدا بەرگەن چۈشەنچىسىگە قارالسۇن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئەمدى «غ ـ ŋ» بىلەن «ك ـ g»نىڭ ئىشلىتىلىدىغان ئور-نىغا كەلسەك، قاتتىق سوزلىرىدە «غ ـ ŋ»، ئۇنىڭ ئەكسىچە، يۇمشاق سوزلىرىدە «ك ـ g» ئۇلىنىدۇ. تۈركى سوزلەرنىڭ ئاخىرىغا «غ ـ ŋ» ياكى «ك ـ g» ھەرپلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى ئەرەبچە پېئىللارنىڭ بېشىغا «م ـ m» ھەرپى ئۇلانغىنىغا ئوخشايدۇ. «ئوغاق» مەنىسىدىكى «مِنْجَلْ» سوزى «ئوت ئوردى» مەنىسىدىكى «نَجَلَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م ـ m» قوشۇلۇپ ياسالغان. «ئەگلەك» مەنىسىدىكى «مِنْخَلْ» سوزى «ئەگلىدى» دېگەن مەنىدىكى «نَخَلَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م ـ m» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان؛ «ئوتكەمە» دېگەن مەنىدىكى «مِنْسَفْ» سوزىمۇ، «تاسقىدى» دېگەن مەنىدىكى «نَسَفَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م ـ m» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئوغۇزلار «غ ـ ŋ» ياكى «ك ـ g»نىڭ ئورنىغا «ا ـ ئېلىف»نى، «و ـ ۋاۋ» ئورنىغا خۇددى شۇ مەنىدە «س ـ s» بىلەن «ى ـ يا»نىڭ قوشۇلمىسى بولغان «سى si // sı»نى ئىشلىتىدۇ. «ياغاچ كېسىدىغان نەرسە»نى «يِغاجْ بِجاسِي نانْكْ yiojaq piqasi nan»، «ئوتۇن يارىدىغان پالتا»نى «اُتُونْكْ كَساسِي بَلْدُ olun kasasi baldu» دەيدۇ.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرى بىلەن مەستەرلەرمۇ شۇ قائىدە-دىلەر بويىچە تۈزۈلىدۇ. خاقانىيە تۈركلىرى بىلەن باشقا تۈركلەر، ئوغۇز تۈركمەنلىرى بىلەن باشقىلار ئوتتۇرىسىدا ئەنە شۇ نۇقتىدا

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

پەرق بار. بۇ ئوزگەرمەس بىر ئولىچەم. خۇدا خالىساء بۇلار ئوز نوۋىتىدە سوزلىنىدۇ.

k - ق

«تَرْغاقْ *taroqak*» دىگەن سوز «سَىْ تَرادِى *saq taradi*» دىگەن جۇملىدىكى «تَرادِى *taradi*» سوزىگە «ق - *k*» قوشۇ- لۇپ ياسالغان.

«اُورْغاقْ *oroqak*» دىگەن سوزمۇ شۇنداق بولۇپ، «اُوتْ اُوْدِى *ot ordi*» دىگەن جۇملىدىكى «اُوْدِى *ordi*» سوزىدىن ياسالغان.

قاتتىق كاف (ك - k)

«كېسىلگەن نەرسىنىڭ بىر پارچىسى» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «كَساكْ نانْكْ *kasak nan*» ئىبارىسىدىكى «كَساكْ *kasak*» سوزى «كَسْدِى *kasdi*» سوزىگە «ك - *k*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«پۇركەنچە» مەنىسىدىكى «اَشْاكْ *axiik*» سوزى «پۇر- كەندى، پېپىندى» دىگەن مەنىدىكى «اَشْودِى *axiidi*» سوزىدىن ياسالغان.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

يۇمشاق كاف (g - ك)

«ترك tirig» سوزى «تركْدى tirildi» سوزىگە، «اۇولۇك oluğ» سوزى «اۇولدى oldi» سوزىگە «g - ك» قوشۇلۇپ ياسالغان.

l - ل

«كاۋاك، يېرىق يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بيجغيل يير piqqil yer» ئىبارىسىدىكى «بيجغيل piqqil» سوزى «بيجيلدى نانك piqildi nan — پىچىلغان نەرسە» دېگەن ئىبارىدىكى «بيجيلدى piqildi» سوزىگە «ل - l» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«ئالا - تاغىل نەرسە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تارغيل taroqil» دېگەن سوزمۇ شۇنداق. بۇ سوز «تارىلدى tarildi» پېئىلىدىن ياسالغان بولۇپ، بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسە بىلەن، ئاقنىڭ قارا بىلەن ئارىلىشىپ تۇرۇشىغا ئېيتىلىدۇ.

m - م

«سېلىنچا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يازىم yazim» سوزى «يازدى» دېگەن مەنىدىكى «يازدى yazdi» سوزىگە «م - m» قوشۇلۇپ ياسالغان. «بىر تىلسىم قوغۇن» دېگەن

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەنىنى بىلدۇرىدىغان «بىر پىچىم قاغۇن *bir piqim kaoqun*» ئىبارىسىدىكى «پىچىم *piqim*» سۆزى «كەستى» مەنىسىدىكى «پىچىدى *piqdi*» سۆزىگە «م - *m*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

n - ن

«سەل» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «ئاقىن *akin*» سۆزى «سۇ ئاقدى *suv akdi*» دېگەن جۈملىدىكى «ئاقدى *akdi*» سۆزىگە «ن - *n*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«يىغىندى توپراق ياكى ئۇيۇم توپراق» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «يىغىن توپراق *yioqin toprak*» دېگەن ئىبارىدىكى «يىغىن *yioqin*» سۆزى «توپراق يىغدى *toprak yioqdi*» دېگەن جۈملىدىكى «يىغدى *yioqdi*» سۆزىگە «ن - *n*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

و - ۋاۋ

بۇ ھەرپنىڭ بىرەر بىرىكمىگە قوشۇلماي يالغۇز ھالدا كېلىشى بەك ئاز ئۇچرايدۇ. «قان ئالمىدىغان ئەسۋاپ» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «سوغۇ *soroq*» سۆزى «بىرەر ھايۋاننىڭ سۈتنى ئېمىشى ياكى قاننى شورىشى» مەنىسىدىكى «سوردى *sordi*——شوردى» سۆزىگە «و - ۋاۋ» قوشۇلۇپ ياسالغان. «تۇرار جاي» مەنىسىدىكى «تۇرغۇ يىر *turoq yər*» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

خۇددى پەلەك قۇتۇپ يۇلتۇزى ئەتراپىدا ئايلانغاندەك، ئۇركى تىللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قائىدىلەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ. بۇ قائىدىلەر ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ھەرىپلىك پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىدۇر. بىز بۇ يەردە قىسقىچىلا توختىلىپ ئۆتتۇق. ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەگرى خالسا، كېيىنكى باپلاردا بۇ ھەقتە تېخىمۇ كەڭ توختىلىپ ئۆتىمىز.

سوزلەرنىڭ قانچە ھەرپتىن تۈزۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا

بەزى سوزلەر تەشتتىن ئىككى ھەرپتىنلا تۈزۈلىدۇ: «اَتْ at — ئات» ۋە «اَر ar — ئەر» سوزلىرىگە ئوخشاش.

ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلىدۇ: «ئۇزۇق» مەنىسىدىكى «اَزْق azuk» ۋە «گۈنا» مەنىسىدىكى «يَزْق yazuk» سوزلىرىگە ئوخشاش.

تۆت ھەرپتىمۇ تۈزۈلىدۇ: «يَغْمُر yaqmur — يامغۇر»، «جَغْمَر qaqmur — چامغۇر» دېگەندەرگە ئوخشاش.

بەش ھەرپتىمۇ تۈزۈلىدۇ: «قُرْغَاق kuruqsak — قۇ-ساق» ۋە «قُزْغَاق kuzuroqak — چاپاننىڭ ئىككى پېشىنىڭ بىرى» دېگەندەرگە ئوخشاش.

ئالتە ھەرپتىمۇ تۈزۈلىدۇ: «كُمْلْدُرْك komüldürük —

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كىملدۇرۈك» ۋە «قۇزغۇن kuzuroqun —— قۇشقۇن» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھەتتا يەتتە ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ. لېكىن ئىسىملارنىڭ يەتتە ھەرپتىن تۈزۈلگەنلىرى ئاز ئۇچرايدۇ: «زەرغۇنجمود zaroqunqmud —— رەيھانى چىنى. خۇش پۇراق بىر خىل ئوسۇملۇك» دېگەنگە ئوخشاش. تۈركى تىللاردا سوزلەر يەتتە ھەرپلىكتىن ئارتۇق بولمايدۇ.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر توغرىسىدا

سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «مَدّ»[1] ياكى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «لِيْن»[2] ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «قاپ» مەنىسىدىكى

[1] بۇ يەردە ئەرەپ تىلىدىكى «ھەرپى مەد (مەدلىك ھەرپلەر)» ا - ئېلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ ھەرپلەر ئۇزۇنلۇك ئالدىدا كەلگەن ھەرپلەرنى سوزۇپ ئوقۇشقا خىزمەت قىلىدۇ.

[2] ئەرەپچىدىكى «ا - ئېلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرى سوزۇپ ئوقۇلماي، ساكىنلىق ئوقۇلسا (بۇ يەردە ئاساسەن «و - ۋاۋ» بىلەن «ى - يا» كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، «ھەرپى لىن» بولىدۇ. مەسىلەن: «صَيْف، خَيْف، خَوْف، عَيْن» سوزلىرىدىكىگە ئوخشاش. ئەرەپچىگە خاس بۇ خۇسۇسىيەت تۈركى تىللاردا يوق. شۇڭا مەھمۇت قەشقەرى بۇ يەردە «ھەرپى لىن» دەپ ئوتتۇرىچە سوزۇپ ئوقۇلمايدىغان ئۈرغۇسىز «و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«تَغارْ *taqar*»، «تۇتروۇق» مەنسىدىكى «جَغارْ *qavar*» سوز-
لىرىدىكى «ا - ئېلىق» سوزۇپ ئوقۇلۇش بەلگىسىدۇر؛ «قورۇق
يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قَرِيغ *korīq*»، «تازا،
پاكىز» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «اَرِيغْ *arīq*» سوزلىرى-
دىكى «ى - يا» ھەرپى بىلەن «تەييار، ھازىر» دېگەن مەنە-
لەرنى بىلدۈرىدىغان «اَنُوقْ *anuk*» ۋە «شاھىت، گۇۋا»
دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «تَنُوقْ *tanuk*» سوزلىرىدىكى
«و ـــ ۇاۇ» ھەرپى يۇمشىتىپ ئوقۇلۇش بەلگىسىدۇر.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ يەنە بىرى «اُ - ھەمزە»
دۇر. مەسىلەن: «ئايفىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اَذْغِير
azoĭir»، رەۋەنتنىڭ بىر خىلى بولغان «اِشْخُن *ixoĭun*» سوزلە-
رىدىكى «اُ»گە ئوخشاش.

ئىسىملاردا زىيادە بولۇپ كېلىدىغان يەنە بىر ھەرپ
«ن - *n*» ھەرپىدۇر. مەسىلەن: «بَزْغَانْ *bazoĭan* ـــ مېرسىن
دەرىخىنىڭ مۇۋىسى» ۋە «قَزْغَانْ *kazoĭan* ـــ سۇ قېزىۋەتكەن يەر»
دېگەن سوزلەردىكى «ن - *n*» ھەرپىگە ئوخشاش.

ئىسىملاردىكى يەنە بىر زىيادە ھەرپ «و - ۇاۇ» ھەرپى-
دۇر. مەسىلەن: «يېپەك رەخت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان
«تُرقُو *turku*»، «تەنتەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُرغُو
kuroqu» سوزلىرىدىكى «و - ۇاۇ» ھەرپىگە ئوخشاش.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ى - يا» ھەرپىمۇ ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن: «دوك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كۆتكى kotki» ۋە «تۈرتۈك چىراي» دېگەن مەنىنى بىلدۈ- رىدىغان «بۇرقى burki» سۆزلىرىدىكى «ى - يا» ھەرپىگە ئوخشاش.

بۇ سۆزلەردىن «فَعالْ faal، فُعالْ fual، فِعالْ fial، فَعُولْ faul، فَعِيلْ fail» شەكىللىرىدە كەلگەنلىرىنى ئوقۇغاندا، يۇمشىتىش ھەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇش مۇمكىن. «يِغاْج yioaq» سۆزىنى «يِغَج» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ؛ شۇنىڭدەك «دەريا ۋە جىلغىنىڭ نېيرقى تەرىپى» دېگەن مەنىدىكى «يۇغُوج yuoquq» سۆزىنى «يُغُج» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ؛ «قُرِيغ koriog ـــ قورۇق» سۆزىنى «قُرِغْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

سۆزنىڭ قىسقىسى ئۇزۇنىدىن ياخشىراق. قالغانلىرى خۇددا خالىسا، كىتابنىڭ باشقا جايلىرىدا سۆزلىنىدۇ.

. پىتىللاردىكى زىيادە ھەرپلەر ۋە پىتىللارنىڭ تۈزۈلۈشى

پىتىللار ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك،

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بەش ھەرپلىك ۋە ئالتە ھەرپلىك بولىدۇ. پىللارغا كەينىدىن قوشۇلىدىغان ھەرپلەر ئون:

ا ـ ئېلىف، ت ـ t، ر ـ r، س ـ s، ش ـ x، ق ـ q، ك ـ k، ل ـ l، ن ـ m، لا ـ lalla، ى ـ يا.

بۇ ھەرپلەرنىڭ ھەربىرى پىللارغا بىرەر يېگى مەنىنى بېرىش ئۈچۈن قوشۇلىدۇ.

ا ـ ئېلىف

«ھەسەت قىلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَبْزادى tapzadi» سوزى «ئۇنۇمسىز يەر» دېگەن مەنىدىكى «تَبِزْ tapiz» سوزىگە «ا ـ ئېلىف» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«قۇبۇز چالىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُبْزادى kobzadi» سوزى «قُبُز kobuz» سوزىگە «ا ـ ئېلىف» قوشۇلۇپ ياسالغان.

t ـ ت

بۇ ھەرپ پىشلىنىڭ مەجبۇرى دەرىجىسىنى ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. «ئارپا، بۇغداي قاتارلىق نەرسىلەرنى تازىلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَرِغْ اَرِتِي tarïq arïtti» دېگەن جۈملىنىڭ «اَرِتِي» سوزىدىكى «ت ـ t» ھەرپىگە ئوخشاش. «تُون قُرْتِي ton kurulti ـــ تون قۇرۇتتى» دېگەن جۈملىنىڭ «قُرْتِي» سوزىدىكى «ت ـ t» ھەرپىمۇ شۇنداق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ت - t» هەرپى قوشۇلماستىن بۇرۇن، بۇ سوزلەر «ئارىدى aridi»، «قۇرىدى kuridi» شەكىللىرىدە ئىدى.

r - ر

كۆپ هاللاردا پېئلنىڭ مەجبۇرى دەرىجىسىنى ياساش ئۈچۈن، «ر - r» هەرپى «ت - t» هەرپىگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «كەتتى» مەنىسىدىكى «بَرْدى bardi» پېئلىنىڭ «بَرْتُرْدى bartürdi» شەكلىدە ۋە «كَلْدى kaldi — كەلدى» پېئلىنىڭ «كَلْتُرْدى kaltürdi» شەكلىدە مەجبۇرى دەرىجىگە ئايلانغىنىغا ئوخشاش.

s - س

www.docin.com

بۇ هەرپ پېئللارغا قوشۇلۇپ، ئارزۇ - ئىستەك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوْق اِجْسَدى suv iqsadi — سۇ ئىچكۈسى كەلدى»، «اَشْ يِيسَدى aš yəsadi — ئاش يېگۈسى كەلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار. بەزىدە «س - s» هەرپى ئەرەپچىنىڭ «تَفَاعُلْ tafaul» بابىدىكىگە ئوخشاش، ئەسلىيەتتە بولمىغان ئىش - هەركەتنى خۇددى بولۇۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈنمۇ پېئللارغا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنْدِين يَرْماق اَلْمِسْنْدى ol məndin yarmak alimsindi — ئۇ ئوزىنى مەندىن يارماق

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئېلىۋاتقاندەك قىلىپ كورسەتتى»؛ «ال مَنكا كُلُمسِندى ol maŋa külümsindi —— ئۇ ئوزىنى ماڭا كۈلۈۋاتقاندەك قىلىپ كورسەتتى».

ش - X

بۇ ھەرپ پىللارغا قوشۇلۇپ، ئەرەپچىدىكى «مُفاعَلَة mufaalə» بابىدىكىگە ئوخشاش، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككى كىشى تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُورْدى urdi» پىلىدىن «اُرشْدى uruxdi» پىلى، «تُرْدى turdi» پىلىدىن «تُرشْدى turuxdi» پىلى ياسالغىنىغا ئوخشاش. پىللارغا «ش - x» ھەرپى قوشۇلۇپ كەلگەندە، بەزەن ماختىنىش، بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بېرىدۇ. بۇ ھەقتە ئوز ئورنىدا كەلگەندە سوزلىنىدۇ.

ق - k

بۇ ھەرپ پىللارغا قوشۇلۇپ، مەغلۇپ بولغانلىق ياكى خورلانغانلىق مەنىسىنى بېرىدۇ ۋە «مفعول maf'ul» ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ: «اَر اَجيقْدى ər aqikdi —— قاماقتا ياكى قورشاۋدا قالغانلىقتىن، ئادەم ئاچ قالدى»؛ «يِلْقى يُتقْدى yilki yutukdi —— يىلقا ئوت - چۆپسىز قالغانلىقتىن، ئوروق - لاپ ئولەي دېدى».

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

شۇنىڭدەك كوپىنچە «ق - q» ھەرپى «س - s» ھەرپى بىلەن قوشۇلۇپ كېلىدۇ: «ئار ئارسىقدى *ar arsiqdi* —— ئادەم ئارسىدى»؛ «ئار سېسىقدى *ar soysuqdi* —— ئادەمنىڭ مېلى تالاندى».

k - ك

يۇمشاق ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ياكى تەركىۋىدە «ك» ھەرپى بولغان سوزلەردە «ق - q» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك - k» ئىشلىتىلىدۇ: «قىچىن ئار يېتىسكۈتى *kiqin ar yetsikti* —— قاچقۇن ئادەمگە يېتىۋېلىندى»؛ «ال ئار بىلسىكۈتى *al ar bilsikti* —— ئۇ ئادەم بىلىندى، يەنى ئۇ ئادەمنىڭ ئوزى ۋە يوشۇرغان نەرسىلىرى بىلىنىپ قالدى».

l - ل

بۇ ھەرپ مەجھۇل پېئل ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: «ئار ئوق ئاتى *ar ok atti* —— ئادەم ئوق ئاتتى» دېگەن جۈملىدىكى «ئاتى *atti*» پېئىلدىن ياسالغان «ئوق ئاتىلدى *ok atildi* —— ئوق ئېتىلدى» دېگەنگە ئوخشاش. «بوز تۇقىدى *boz tokidi* —— بوز توقىدى» دېگەن جۈملىدىكى «تۇقىدى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

tokildi» پېيلىدىن ياسالغان «بوز تۇقۇلدى *boz tokildi* —— بوز توقۇلدى» دېگەنگە ئوخشاش.

n - ن

بۇ ھەرپ پېئللارغا قوشۇلۇپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى باشقىلار ئارىلاشمىغان ھالدا ئورۇنلىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ يەرمىقىن ئالدى *ol yarmakin aldi* —— ئۇ يارمىقىنى ئوزى ئالدى»؛ «ئۇ مەندىن تەقەرىن قىلدى *ol mandin tavarin kıldı* —— ئۇ مەندىن تاۋارنى ئوزى تەلەپ قىلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

www.docin.com

la // lə - لا

بۇ قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، پېئل ياسايدۇ. مەسىلەن: «بېيىك قۇشلادى *bag kuxladi* —— بەگ (قۇش) قۇشلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ جۈملىدىكى «قۇش *kux*» سوزى ئىسىم بولۇپ، ئەسلىدە پېئلغا ئوخشاش تۇرلەنمەيتتى، ئەمما «لا - *la//lə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پېئلغا ئايلىنىپ، خۇددى باشقا پېئللاردەك تۇرلىنىدىغان بولىدۇ. بۇ بەك مۇھىم بىر قائىدە. بۇنى ئېسىگىدە تۇت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«بَاغْ كَنْددا قِيشْلادى *bag kəddə kïxladï* —— باغ شەھەرده قىشلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قِيشْلادى *kïxladï*» سۆزىنىڭ «قِيش *kïx*» سۆزىگە «لا ـ *la // lə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پېيىل ياسالغانلىقىغا مىسالدۇر.

ى ـ يا

بۇ ھەرپ «ل ـ *l*» بىلەن بىرلىكتە (لى *li // lï* شەكلىدە) كېلىدۇ[1]. پېيلغا قوشۇلۇپ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشقا ئاز قالغانلىقىنى، لېكىن تېخى ئورۇنلىنىپ بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُولْ تُرْغالِى قَلْدى *ol turoqalï kaldï* —— ئۇ تۇرغىلى قالدى»؛ «اُولْ بَرْغالِى قَلْدى *ol baroqalï kaldï* —— ئۇ بارغىلى قالدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُرْغالِى *turoqalï*»، «بَرْغالِى *baroqalï*» دېگەن سۆزلەرگە قاراڭ.

بۇ قائىدىلەرنى ئۇبدان ئۆگەن.

سۆزلەرنىڭ ئوز تۈزۈلۈشى بويىچە ئىلگىرى-كېيىن كېلىش تەرتىۋى توغرىسىدا

ئاۋال ئىككى ھەرپلىك سۆزلەردىن باشلايمەن، ئاندىن ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئالتە ھەرپلىك سۆزلەرنى بېرىمەن. ئوتتۇ-

① بۇ يەردە «غالى ـ *qali*، كالى ـ *gali*» شەكلى كۆزدە تۇتۇلغان.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ربسی ساکىنلىق سوزلەرنى ھەربىكملىك سوزلەردىن بۇرۇن بېرىمەن؛ ئاندىن ئوتتۇرىسى ھەربىكملىك بولغان سوزلەرنى ئوز ھەربىكملە- رىنىڭ تەرتىۋى بىلەن بېرىمەن. ئاندىن كېيىن. باش تەرىپە- گە ھەمزە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرپلەر قوشۇلغان سوزلەرنى بېرىمەن. ئاندىن. بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپنىرى ئارىسىغا ھەرپ قوشۇلغان سوزلەرنى ئوز ئورنى بىلەن بېرىمەن؛ ئاندىن كېيىن. ئۇچىنچى ھەرپىنىڭ ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سوزلەرنى بېرىمەن.

كىتاۋىمىزدا سوزلەرنىڭ ئوز تۇزۇلۇشىگە قاراپ ئىلگىرى - كېيىن كېلىش تەرتىۋى ئەنە شۇنداق بولمدۇ. كىتابنىڭ ھەممە بولۇملىرىدە ئىسىملارمۇ شۇ تەرتىپتە بېرىلمدۇ.

ھەرپلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن قويۇلۇش تەرتىۋى توغرىسىدا

ئىلگىرىكى ئەدىپلەرنىڭ ئىزدىنىش مېگىپ ۋە ئەرەپ لۇغەت- لىرىنىڭ تۇزۇلۇشىگە ئوخشىتىپ، بۇ كىتابنى «ب» بىلەن ئاخىر- لاشقان ئىسىملاردىن باشلايمەن، ئاندىن كېيىن، قالغان ھەرپلەر- نى ئېلىپبە تەرتىۋى بىلەن بېرىمەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە سوز- لەرنىڭ باش- ئايىغىنىمۇ نەزەردە تۇتىمەن. قايسى ھەرپ ھەم- زىگە يېقىن بولسا، ئۇنى باشقىلاردىن بۇرۇن بېرىمەن. مەن سوزلەرنىڭ ئارىسىدا «واو عاطفه *wawi atifa*» —— باغلىغۇچى ۋاۋ «ھەرپى»نى ئىشلەتمىدىم. چۇنكى تۇركى تىللاردا ئۇنىڭغا ئورۇن يوق. بۇنى ياخشى چۇشەن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

سۇپەت قاتاردا بايان قىلىنمىغان سۇپەتلەر توغرىسىدا

بۇ سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك مەقسەتلەر ئۈچۈن، تۈرلۈك سوزلەر-دىن تۈرلۈك يۆللار بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش-ھەرىكەتنى ئاندا-ساندا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدى اَرْ *bardi ar* —— بارغان ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «بَرْدَجى اَرْ *bardaqi ar* —— بېرىپ قالىدىغان ئادەم»؛ «كَلْدى اَرْ *kəldi ar* —— كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «كَلْدَجى اَرْ *kəldəqi ar* —— كېلىپ قالىدىغان ئادەم» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىلدىكى سۇپەتلەر بايان قىلىنمىدى.

ئىككىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش-ھەرىكەتنى داۋاملىق ۋە كۆپ قېتىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ اَقْكا بَرَغانْ *ol ər ol əvgə baraqan* —— ئۇ ئويىگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم ئۇ»؛ «اُلْ كيشى اُلْ بيزْكا كَلَكانْ *ol kixi ol bizgə kələgən* —— ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىۋېرىدىغان كىشى ئۇ» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرَغانْ *baraqan*»، «كَلَكانْ *kələgən*» دېگەنلەرگە ئوخشاش. سۇپەتنىڭ بۇ تۈرىمۇ بايان قىلىنمىدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۇچىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشقا ئىنتىلىشىنى ۋە قىلىش ئىستىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ال ارا ال اقما بارغاق *ol ar ol arga bariqsak* — ئۇ ئويگە بېرىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ»؛ «ال كىشى ال بىزكا كېلىكسىك *ol kixi ol bizga kaligsak* ئۇ بىزنىكىگە كېلىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۈپەت قاتارىدا بايان قىلىنمىدى.

تۆتىنچىسى، بىر ئىشنى قىلىش شۇ شەخسنىڭ بۇرچى ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ال اقما بارغاق اردى *ol avga baroquluk ardi* ئو ئويگە بارغۇلۇق ئىدى» دېگەنىدىكىگە ئوخشاش. بۇمۇ بايان قىلىنمىدى. ئوغۇزلار بۇنداق سوزلەردە «ل-*l*» ھەرپى ئورنىدا شۇ مەنىدە «س-*s*» نى ئىشلىتىدۇ. يەنە بىر مىسال: «ال يكىت بىزكا كەلكولوك اردى *ol yigit bizga kalgülük ardi* ئۇ يىگىت بىزنىكىگە كەلگۈلۈك ئىدى» دېگەن جۈملىدىمۇ شۇنداق.

بەشىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش ئۈستىدە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «من اقما بارىغلى من *man avga bariqli man* — مەن ئويگە باراي دەپ تۇرىمەن»؛ «من سىزكا كەلكلى من *man sizga kaligli man* — مەن سىزنىكىگە كېلەي دەپ تۇرىمەن» دېگەندىكىلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۈپەت قاتارىدا بايان قىلىنمىدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مۇنداق سۆيەتلەرنىڭ ھەممىسى پىلدىن ياسالغان، ھەر-
قانداق پىلدىن ئۇ مەنىدە مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن سۆيەت ياسىلىدۇ.

بۇ سۆيەتلەرنىڭ سۆيەتلىنىڭ ئالاھىدە ئېيتىلمىدى.
ئەگەر قائىدىنىڭ قانداق تەشىلىشىدىغانلىقىنى ۋە بۇ سوزلەرنىڭ
خەلق تىلىدا قانداق كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش لازىم بولسا،
شۇ قائىدىلەرگە توختالغاندا سوزلەپ ئوتىمەن.

بىرلىك، كۆپلۈك، ئاشۇرۇش-سېلىشتۇرۇش، كىچىكلىتىش
ۋە تۇرلىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلەلەرمۇ سوزلەنمىدى.
چۈنكى بۇلار ئۇچۇن تايىرىم بىر كىتاپ يېزىپ، ئۇنىڭغا «كِتَابُ
جَوَاهِرِ النَّحْوِ فِي لُغَاتِ التُّرْكْ» —— تۇركى تىللارنىڭ نەھۋىگە ئائىت
جەۋھەرلەر» دەپ ئات قويدۇم. تەگرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن،
نەھۋىگە ئائىت قائىدىلەر شۇ كىتابتا سوزلەنىدى.

www.docin.com

مەسىلەر قاتاردا بايان قىلىنمايدىغان مەسىلەلەر توغرىسىدا

مەسىلەلەر[1] ئىككى خىل بولىدۇ.

بىرىنچىسى، تۇپ مەسىلەلەر. بۇ خىل مەسىلەلەر پىكىرلار
بولۇشىدە ئوتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پىكىرلىرى بىلەن
بىللە كۆرسىتىلىدۇ.

ئىككىنچىسى، ئەسلىدە مەسىلە بولماي، ئىزافەت يولى
بىلەن ياسالغان مەسىلەلەر. مۇنداق مەسىلەلەردە ھال مەنىسىمۇ

① مەسىلە —— ھەركەتنام ياكى پىكىرنىڭ ئىپادىسىز شەكلى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولىدۇ. بۇلارنى پەقەت لازىم بولغاندىلا كۆرسىتىپ ئوتىمەن.

«بَرْدى bardi، بَرِيْر barir» شەكىللىرىدىن ياسالغان «برماق barmak»؛ «كَلْدى kaldi، كَلِيْر kalir» شەكىللىرىدىن ياسالغان «كَلْمَكْ kalmak» بولسا، تۈپ مەستەرلەردۇر.

ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەرگە ئورنەك قىلىپ مۇنۇلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن: «مَنِكْ بَرْغِمْ بُلْسا مَنكا تُشْغِيلْ manin barqim bolsa maqa tuxqil — مەن بارغىنىمدا چاغدا ماڭا يولۇق»؛ «كَيِكْ كَلكِي بُلْسا اقْتا kexik kəliki bolsa okta كېيىك كەلگەن چاغدا ئوق ئات» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرِغْ bariq»، «كَلِكْ kəlik» دېگەن سوزلەر ياسالما مەستەرلەردۇر. «تازْ كَلكِي بُرْكجيكا taz kəliki borkiqa — تازنىڭ كېلەر يېرى بوكچىنىڭ دوكىنى» دېگەن ماقالدىكى «كَلكِي kəliki» سوزىمۇ شۇنداق.

مۇنداق مەستەرلەرنىڭ ياسىلىش قائىدىسى شۇكى، قاتتىق سوزلەرگە «ق ـ k» ياكى «غ ـ q» ھەرپلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرِغْ بَرْدى bariq bardi — ئۇ قاتتىق باردى (ماڭـ دى)»: «اُلْ قِلِنْ اُرْغْ اُرْدِي ol kulin uruq urdi — ئۇ قۇلنى قاتتىق ئۇردى» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرِغْ bariq»، «اُرْغْ uruq» مەستەرلىرى پېئل يىلتىزىغا «غ — q» ئۇلىنىشى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بىلەن ياسالغان. «ق-q» ياكى «ك» ھەرپلىرى ھەرقاچان ئىزافەت باغلىغۇچىسى بىلەن بىرلىكتە كېلىدۇ. «غ-ɣ» ھەرپى- گە ئوخشاش يالغۇز كەلمەيدۇ. مەسىلەن: «اَناڭ يۈرۈكى نَتَاڭ *anïŋ yoruḳï nətəg* — ئۇنىڭ يۈرۈشى قانداق» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ جۈملىدىكى «يۈرۈكى *yoruḳï*» سوزىنىڭ تەركىۋىدە بولغان «ق-q» ھەرپى «غ-ɣ» نىڭ ئورنىدا كەلگەن.

تەركىۋىدە «ك-k» بولغان سوزلەرگە ياكى يۇمشاق سوزلەرگە «ك-k» ھەرپى ئۇلىنىدۇ. «اَنى سُكُاڭ سُكْتِى *anï səkük səkti*— ئۇنى قاتتىق سوقتى»؛ «اُل قِلِن تَبِڭ تَبْدِى *ol kilin tapik tapdi* ئۇ قولىنى قاتتىق تەپتى» دېگەن جۈملىلەردىكى «سُكُڭ *səkük*»، «تَبِڭ *tapik*» سوزلىرى «ك-k» قوشۇلۇپ ياسالغان مەسـ- تەرلەرگە مىسالدۇر. مۇنداق مەستەرلەر تەكتىلەش، جېكىلەش مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدۇ، «وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسىٰ تَكْلِيماً — تەڭرى مۇساغا جېكـ- لەپ ئېيتتى» ئايىتىدىكىگە ئوخشاش.

سوزنى قىسقارتىپ، قائىدىلەرنى بىر تەرتىپتە يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، بۇ يەردە قائىدىلەر ئۈستىدە قىسقىچىلا توختالدىم. قالغانلىرىنى شۇنىڭغا سېلىشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە مەن كورسەتكەن قائىدىلەر، مەن ئىشارەت قىلغان ئاساسلار ھەممە تۈركى تىللار ئۈچۈن ئومۇمىدۇر. خۇدا خالىسا، بۇلار ئوز ئورنىدا چۈشەندۈرۈلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كىتابتا ئېيتىلغان ۋە ئېيتىلمىغان نەرسىلەر توغرىسىدا

مەن كىتابتا مۇسۇلمان بولغان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چوللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كوللەرنىڭ ناملىرىنىلا يازدىم. چۈنكى بۇلار تىللاردا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنىلا يازدىم، ئانچە ئاتاقلىق بولمىغانلىرىنى تاشلىدىم. مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرىدىكىلەردىن بەزىلىرىنىڭ نامىنى يازدىم، بەزىلىرىنى تاشلىدىم. چۈنكى ئۇلارنى يېزىشتىن پايدا يوق. تۈركى تىللارغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنىمۇ يازمىدىم. ئەر ۋە ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىنىڭمۇ هەممىسىنى ئەمەس، پەقەت ئەڭ كوپ ئۇچرايدىغان ۋە هەممىگە تونۇش بولغانلىرىنىلا توغرا شەكلىنى بىلۈپلىش ئۈچۈن كورسەتىپ ئوتتۇم.

تۈرك خەلقلىرى ۋە قەبىلىلىرى توغرىسىدا

تۈركلەر ئەسلىدە يىگىرمە قەبىلىدۇر. ئۇلارنىڭ هەممىسى تەگرى ئەزىز كورگەن نوھ پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەس ۋە ياپەسنىڭ ئوغلى تۈرككە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ رۇم ئەۋلادىنىڭ تەگرى ئەزىز كورگەن ئىبراهىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ئىسھاق ۋە ئىسھاق ئوغلى عِيصو (ئىسۇ) ۋە ئىسۇ ئوغلى رۇمنا بېرىپ تاقالغىنىغا ئوخشايدۇ. هەربىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى ئۇلۇغ تەگرىنىڭ ئوزىگىلا مەلۇم. مەن بۇلار-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دىن ئاساسىي ۋە ئانا قەبىلىلەرنى يازدىم. ئۇرۇق - ئايماقلىرىنى تاشلىدىم. كىشىلەردە ئوغۇز تۈركمەنلىرىنى بىلىشكە ئېھتىياج بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇلارنىڭلا ئۇرۇقلىرىنى، مانلىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ كورسەتتىم. مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن ياكى بولمەسۇن، رۇم ئولكىسىنىڭ يېنىدىن كۈنچىقىشقا قاراپ كەتكەن تەرتىپ بويىچە، شەرقتىكى تۈرك قەبىلىلىرىدىنمۇ تۇراق جايلىرىنى كورسىتىپ ئوتتۇم. رۇمغا ھەممىدىن يېقىن جايلاشقان قەبىلە بَجَنَاكْ *pəqanak* ـــ پەچەنەك، ئاندىن قالسا قِفْجاقْ *qïfaq* ـــ قىپچاق، اُغُزْ *ooquz* ـــ ئوغۇز، يَمَاكْ *yamak* ـــ يەمەك، بَشْغِرْتْ *baxqïrt* ـــ باشقىرت، بَسْمِلْ *basmil* ـــ باسمىل، قَايْ *kay* ـــ قاي، يَبَاقُو *yabaku* ـــ ياباقۇ، تَتَارْ *tatar* ـــ تاتار، قِرْقِزْ *kirkiz* ـــ قىرغىز قەبىلىلىرىدۇر. قىرغىزلار چىنغا يېقىن جايلاشقان. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى رۇم ئولكىسى يېنىدىن شەرققە قاراپ شۇ تەرتىپتە سوزۇلغان. ئاندىن چِكِلْ *qïgil* ـــ چىگىل، تُخْسِي *tohsi* ـــ توخسى، يَغْمَا *yaqma* ـــ ياغما، اُغْرَاقْ *uqrak* ـــ ئۇغراق، جَرُقْ *qaruk* ـــ چاروق، جُمُلْ *qomul* ـــ چومۇل، اُيغُر *uyqur* ـــ ئۇيغۇر، تَنكُتْ *tanut* ـــ تاڭغۇت، خِتَايْ *hitay* ـــ خىتاي قەبىلىلىرىدۇر. خىتاي ـــ چىن دېمەكتۇر. ئاندىن تَفْغَاجْ *tavqaq* ـــ تاۋغاچ، بۇ ـــ ماچىن دېمەكتۇر. بۇ قەبىلىلەر جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى مۇشۇ دائىرىدە بىر-بىرلەپ كورسەتتىم.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تۈركى تىللار توغرىسىدا

ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى جىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەتئەللەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلە-دىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. سۇغداق *sooqdak* —— سوغداق، كَنْجاك *kanqak* —— كەنىچەك، أَرْغو *arqu* —— ئارغۇ قەبىلىسى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەتئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان ختن *hotan* —— خوتەن، تُبّت *tübüt* —— تۇبۇت خەلقىنى ۋە تَنْكُت *tanut* —— تاڭغۇتلارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. بۇلار تۈركلەر ئېلىگە كېيىنرەك كەلگەن. بۇلارنىڭ تىللىرىنى ئوز ئورنىدا ئايرىم يازىمەن. جابَرْقا *qaparka* —— ياپونىيىلىكلەر يىراقتا جايلاشقانلىقى، ماچىن بىلەن ئولارنى چوڭ دېگىزلار ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تىللىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس.

چىن ۋە ماچىن خەلقلىرىنىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شە-ھەرلىكلىرى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلىرىنى تۈركى يېزىق بىلەن يازىدۇ. شۇنىڭدەك ئاردا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ-دېگىزلار بولغىنى ئۈچۈن، يَأجُوْج وَ مَأجُوْج —— يەجۇج ۋە مەجۇجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس. تۇبۇت-لەرنىڭ ئايرىم تىلى بار. شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تىلى ۋە ئايرىم يېزىقى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركى تىلدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، لېكىن ئۇزۇنلا سوزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شۇنىسىمۇ بار. ئۇيغۇرلار كىتاپنىڭ باش قىسمىدا كورستىلگەن 24 ھەرپتىن ئىبارەت تۈركى يېزىقنى قوللىنىدۇ. كىتاپ ۋە خەت-چەكلىرىنى شۇ يېزىق بىلەن يازىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بار. رەسمىي خەت-چەك ۋە ھوججەتلىرىنى شۇ يېزىق-تا يازىدۇ. بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ. مەن يۇقۇرىدا شەھەر خەلقلىرى توغرىسىدا سوزلىدىم.

سەھرا-قىر خەلقلىرىدىن بولغان چومۇللارنىڭ تىلى ئالا-ھىدە بىر تىل بولۇپ، ئۇلار تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. قاي، ياباقۇ، تاتار، باسمىل قەبىلىلىرىمۇ شۇنداق. ئۇلارنىڭمۇ ھەر بىر-نىڭ ئوزىگە خاس تىلى بار، جۈملىدىن تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. قىرغىز، قىپچاق، ئوغۇز، توخسى، ياغما، چىگىل، ئۇغراق، چارۇق قەبىلىلىرى بىرلا خىل ساپ تۈركچە تىلدا سوزلىشىدۇ. يەمەنگە ۋە باشقىرت تىللىرى ئۇلارغا يېقىن. رۇم ئولكىسى يېنە-دىكى بۇلغار، سۇۋار، يەچەنەكلەرنىڭ تىللىرى سوزلەرنىڭ ئاخىرى ئىخچاملاشتۇرۇلغان ئايرىم بىر خىل تۈركچىدۇر.

تىللارنىڭ يېنىگى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ايلا *ila*—ئىلى، اَرْتِشْ *artix*—ئېرتىش، يَمارْ *yamar*—يامار، اَتِلْ *atil*—ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرى-گىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر. بۇلارنىڭ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

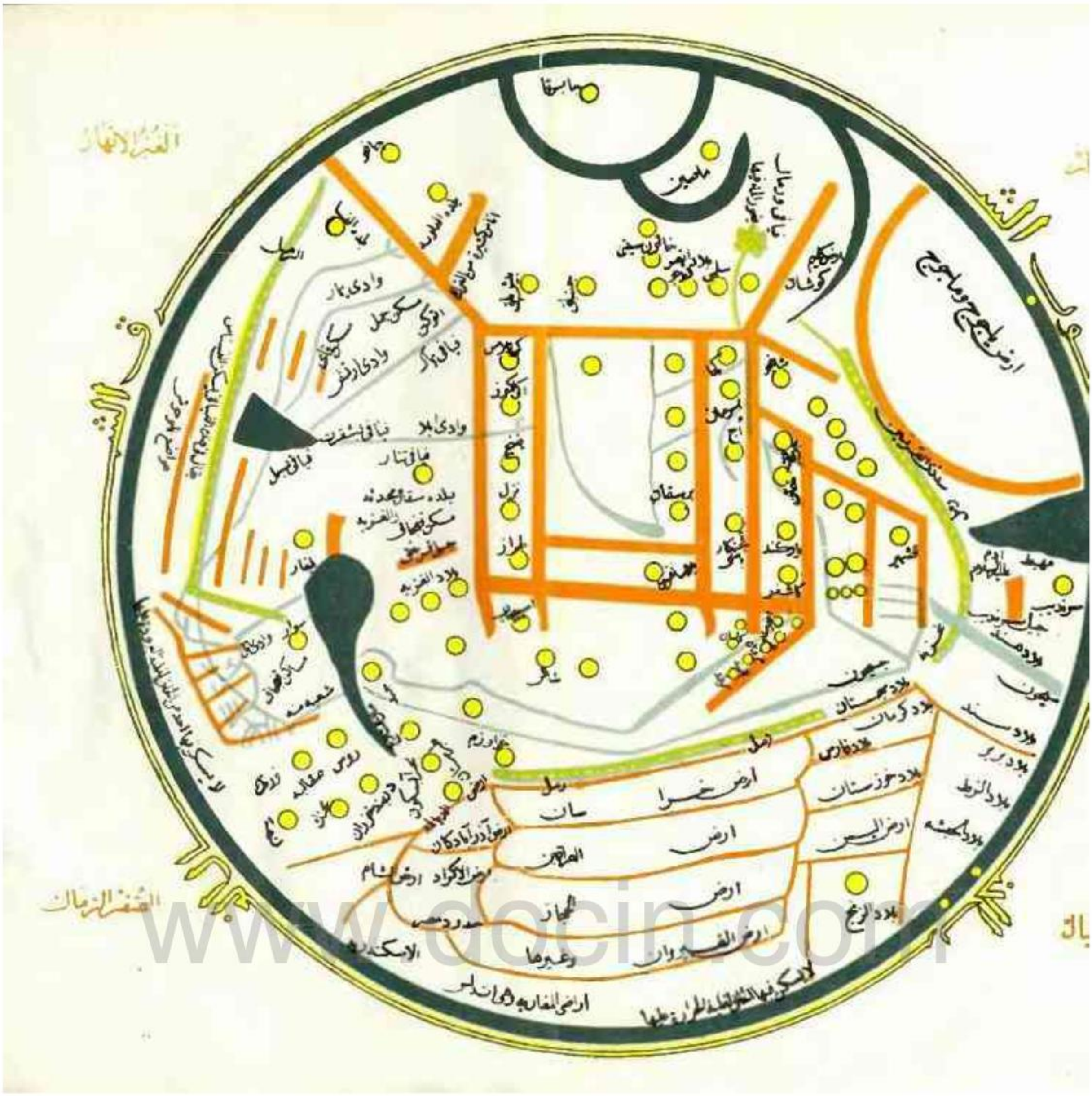

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيەنىڭ مەركىزىي ئولكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھىسابلىنىدۇ. بَلاساغُون *balasaoqun* —— بالاساغۇن-لۇقلار سوغدچە ۋە تۈركچە سوزلىشىدۇ. طرازْ *tiraz* —— تىراز، بَيْضا *bayza* —— بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق. اِسْپِيجابْ *ispijab* —— ئىسپىجاب شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا بۇزۇقلۇق بار، قەشقەردە كەنچەكچە سوزلىشىدىغان يېزىلار بار. شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سوزلىشىدۇ. رۇم ئولكىسىدىن ماچىنغىچە بولغان تۈرك ئەللىرىنىڭ بۇيى بەش مىڭ پەرسەخ①، ئۇنى ئۇچ مىڭ پەرسەخ بولۇپ، ھەممىسى سەككىز مىڭ پەرسەخ كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئورنىنى ئېنىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەممىنى يەر يۈزى شەكلىدىكى دائىرە ئىچىدە كورسىتىپ ئوتتۇم.

شۇنلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا

ئەسلى سوزلەردە پەرق ئاز بولىدۇ. سوزلەردىكى پەرقلەر بىرقانچە ھەرپلەر ئورنىغا باشقا ھەرپلەرنىڭ ئالمىشىپ كېلىشىدە يا كى چۈشۈپ قېلىشىدا كورۈلىدۇ. مەسىلەن: ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بېشىدا كەلگەن «ى - يا» ھەرپىنى «ا - ئېلىف»قا ياكى «ج - q»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «مۇساپىر»نى «يَلْكِنْ *yalkin*» دىسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار

① پەرسەخ (فَرْسَخْ) پارسچىدا يول ئولچىمى بولۇپ، بىر پەرسەخ 6.24 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ئالكىن albin» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئىلمان سۇ»نى «يىلىغ سۇق yilïq suw» دىسە، ئۇلار «ئىلىغ سۇق ilïq suw» دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك تۈركلەر «ئۇنچە ـ مەرۋايىت»نى «ئىنجو yinqï» دىسە، ئۇلار «جىنجو qinqï» دەيدۇ؛ تۈركلەر «توگە جۇغدىيى» نى «يۇغدو yuoqdu» دىسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار «جۇغدو juoqdu» دەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئارغۇلار سوزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا كەلگەن «ى ـ يا» ھەرپىنى «ن ـ n»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قوي»نى «قوى koy» دىسە، ئارغۇلار «قون kon» دەيدۇ. تۈركلەر «كەمبەغەل»نى «جيغاى qïqay» دىسە، ئۇلار «جغان qïqan» دەيدۇ. تۈركلەر «قايو نانىڭ kayu nan ــــ قايسى نەرسە» دىسە، ئۇلار «قانو kanu» دەيدۇ.

ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار سوزنىڭ بېشىدىكى «م ـ m» ھەرپىنى «ب ـ b» غا ئوزگەرتىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «مەن بىردىم mon bardïm ــ مەن باردىم» دىسە، ئۇلار «بن بردم ban bardum ــ مەن باردىم» دەيدۇ. تۈركلەر «شورپا»نى «مون mün ــ بون bün» دىسە، ئۇلار «بون» دەيدۇ. ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار سوزنىڭ تەركىبىدىكى «ت ـ t» ھەرپىنى «د ـ d» غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «تۈگە»نى «تەقى tavay»

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دىسە، ئۇلار «دَوَى davay» دەيدۇ، شۇنىڭدەك «توشۇك» دېگەن سوزنى تۈركىلەر «اُوتْ ot» دىسە، ئۇلار «اُودْ od» دەيدۇ. ساپ تۈركچىدە «د ـ d» بىلەن ئىپتىلىدىغان سوزلەر ئوغۇزچىدا كۆپىنچە «ت ـ t» بىلەن ئىپتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «خەنجەر» نى «بُكْدا bügdə» دىسە، ئوغۇزلار «بُكْتا büktə» دەيدۇ. ئۇلار «جىگدە»نى «يِكْدا yigdə» دىسە، ئوغۇز تۈركمەنلىرى «يِكْتا yiktə» دەيدۇ. مۇنداق سوزلەر خېلى كۆپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ سوزلەپ ئولتۇرمايمەن.

ساپ تۈركىلەر «ف ـ f» بىلەن «ب ـ b»نىڭ ئارىسىدا تىلەپپۇز قىلىدىغان «ۋ ـ v» ھەرپىنى ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار «و ـ w»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «ئوي»نى «اَوْ ov» دىسە، ئوغۇزلار «اَو ow» دەيدۇ؛ ئۇلار «ئوۋ»نى «اَوْ av» دىسە، ئوغۇزلار «اَو aw» دەيدۇ.

مەن سوزلەرنىڭ ئەڭ توغرا شەكىلىنىلا بېرىمەن. ھەرپ ئالماشتۇرۇپ سوزلەيدىغانلارنىڭ تىللىرىدىكى ھەرپ ئالمىشىشلىرىنى قىياس بىلەن ئوزەڭ بىلۋالارسەن.

ياغما، توخسى، قىپچاق، ياباقۇ، تاتار، قاي، چوموۇل ۋە ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى «ذ ـ z» ھەرپىنى ھەر زامان «ى ـ ya» غا ئالماشتۇرىدۇ ۋە ھېچقاچان «ذ ـ z» بىلەن سوزلىمەيدۇ. مەسىلەن: تۈركىلەر «قېيىن دەرىخى»نى «قَذِنْڭ kaziŋ» دىسە، ئۇلار «قَيِنْڭ kayiŋ» دەيدۇ. تۈركىلەر «قېيىن ـ بويان»لار ـ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

نى «قَذِنْ *kazin*» دىسە، ئۇلار «قَيِنْ *kayin*» دەيدۇ. شۇ-نىڭدەك، چىگىل ۋە باشقا تۈركىلەر تىلىدا «ذ ـ ż» بىلەن ئېيتىلىدىغان سوزلەر رۇس ۋە روم ئولكىلىرىگە قەدەر سوزۇلغان قىپچاق، يەمەك، سۇۋار، بۇلغارلار تىلىدا «ز ـ z» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: تۈركىلەر «ئايا‌ق» نى «اَذَقْ *azak*» دىسە، ئۇلار «اَزَقْ *azak*» دەيدۇ. چىگىل تۈركىلىرى «قېرىن تويدى» دىگەننى «قَرِنْ تُذْتِي *karin tozti*» دىسە، ئۇلار «تُزْدِي *tozdi*» دەيدۇ. قالغان ئىسىم ۋە پېئىللارنىمۇ مۇشۇ مىسالىلار بويىچە قىياس قىلىش كېرەك. يىغىپ ئېيتقاندا، چىگىل تىلىدىكى «ذ ـ ż» ھەرپى ياغما، تۇخسى، ئۇغۇز ۋە بەزى ئىلارغۇلاردىن تاكى چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەر-نىڭ تىلىدا «ى ـ y» غا ئوزگىرىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان باشقا قەبىلىلەردە بۇ ھەرپ «ز ـ z» غا ئوزگىرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئوز ئورنىدا كورسىتىمەن.

خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سوزنىڭ بېشىدىكى «ا ـ ئېلىف» نى «ھ ـ h» غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركى تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىگى ئۈچۈن، بىز ئۇلارنى تۈركىلەردىن ھىساپلىمايمىز. مەسىلەن: تۈركىلەر «ئاتا» نى «اَتا *ata*» دىسە، ئۇلار «ھَتا *hata*» دەيدۇ؛ تۈركىلەر «ئانا» نى «اَنا *ana*» دىسە، ئۇلار «ھَنا *hana*» دەيدۇ.

«ر ـ r» ھەرپى بەزىدە «ل ـ l» غا ئالمىشىدۇ. بۇ ھەقتە ئوز ئورنىدا كەلگەندە سوزلەيمەن. بەزىدە «ز ـ ż» ھەرپى «س ـ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ز»غا، «س - ز» هەرپى «ز - z»غا ئوزگىرىدۇ. بۇلارنىڭ ئوز ئورنىدا ىوزلەيمەن.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرىنى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان «غ - oq» هەرپىنىڭ ئوغۇزلار «ا - ئېلىف»قا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «باردىغان يەر»نى «بارغۇ يِير baroq yər» دىسە، ئوغۇزلار «بَراسى يِير barasi yər» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تۇرۇش ۋاقتى»نى «تۇرغۇ اغۇر turoq oqur» دىسە، ئوغۇزلار «تُراسى اغۇر turasi oqur» دەيدۇ.

«ق - k» هەرپى «ك - k»گە، «ك - k» هەرپى «ق - k»غا ئالمىشىدۇ. بۇنى ئوز ئورنى كەلگەندە سوزلەيمەن. هەرقانداق ئالمىشىشى هەققىدىكى گەپنى شۇنداق بىلەن تۇگىتىمەن.

سوزلەردە هەرقانداق چۇشۇپ قېلىشقا كەلسەك، ئىسىملارنىڭ ۋە ئىش - هەركەتنىڭ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۇرىدىغان پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «غ - oq» هەرپىنى ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار هەممە يەردە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئىسىملارغا مىسال: تۈركلەر «ئالا قاغا»نى «جەمغق qumoquk» دىسە، ئوغۇزلار «جەمق qumuk» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تاماق، بوغۇز» نى «تەمغق tamoquk» دىسە، ئوغۇزلار «تَمَق tamak» دەيدۇ. پېئىللارغا مىسال: تۈركلەر «ئۇ ئويمىگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم» دىگەن جۈملىنى «اُلْ اَفِكا بَرَغانْ اُلْ ol avigə baraqan ol» دىسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «بَرَغانْ اُلْ baraqan ol»

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دىگەن ئىبارىنى «بَرانْ اُلْ *baran ol*» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئۇ قۇلىنى ئۇرۇۋېرىدىغان ئادەم ئۇ» دىگەن جۈملىنى «اُلْ اَرْ قِلِنِي اُرَغانْ اُلْ *ol ar kulini uraqan ol*» دىسە، ئوغۇزلار ئۇ جۈملىدىكى «اُرَغانْ *uraqan*» سوزىنى «اُرانْ *uran*» دەيدۇ. ئۇنىڭدەك يېنىك بولسۇن ئۈچۈن، ئوغۇزلار ئىسىم ۋە پېئىللاردا «غ - *ɣ*» نىڭ ئورنىدىكى «ك - *g*»نىمۇ چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

ھەممە تۈركى تىللاردىكى ئاساسىي قائىدىلەر شۇ. قالغان قائىدىلەرنى ئۆز ئورنىدا سوزلەيمەن. مەن كىتابىنى يېنىك ۋە ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، زەممىلىك، فەتھىلىك، كەسرىلىك سوزلەرنى، يەنى «ا - ئېلىف» بىلەن باشلانغان سوزلەرنى ھەر باپتا بىر يەردە بەردىم. لاحول ولا قوة الا بالله العلي العظيم.

(پۇتۇن كۇچ - قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەكرىملا خاس).

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمْ

ئايىغۇچى، كويۇنكۈچى تەكرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ھەمزىلىك ئىسىملار بولۇمى

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

www.docin.com

أَبْ ap//əp تەكتىلەش ۋە ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. بىرەر نەرسىنىڭ ئېنتايىن ياخشى ئىكەنلىگى ئېيتىلمىغانلىقچى بولسا، أَبْ أَذْكُو نانْكْ *ap azgu nan* —— بەك ياخشى نەرسە. دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «ناھايىتى ئاق» دېيىش ئورنىغا «أَبْ أَق *ap ak*» دەيدۇ.

أَبْ ap «يوق، ئەمەس» دېگەن مەنىلەردە كېلىدىغان يارىمچى سوز. أَبْ بُو أَبْ الْ *ap bu ap ol* —— بۇمۇ ئەمەس، ئۇمۇ ئەمەس.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أُبْ üp رەڭنى ئاشۇرۇپ ئېيتقىتا ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى سوز.

أُبْ ئۇرۇنْ üp ürün —— ئۇپ - ئۇرۇك، ئاپ - ئاق. چىگىلچە.

أُبْ أُبْ op op هوپ - هوپ. ئېشەك تېپىلىپ چۈشكەندە، ئۇنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سوز. بۇ سوز ئەرەپلەرنىڭ «لَعاً —— قوپ» دېگەن سوزىگە توغرا كېلىدۇ.

أُبْ op خامان تېپىشكە قېتىلىدىغان ئوكۇزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوكۇز. ئارغۇچە.

أَتْ at («ا - ئېلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئات. «توش قىلىتىن ار اتىن kux kilitin ar atin —— قۇش قانىتى بىلەن. ئەر ئېتى بىلەن» دېگەن ماقالدىكىگە ئوخشاش.

أَتْ at («ا - ئېلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئەت، گوش.

أَتْ يِيرْ at yir —— ئەت يەر، يۇمشاق يەر، يۇمشاق توپراق.

أُتْ ot ئوت، ئوسۇملۇك. اُتْ اُنْدِى ot iindi —— ئوت ئۇندى.

أُتْ ot مال يەيدىغان ئوت - چوپ. اَتْقا اُتْ بِيرْ كِيلْ atka —— ot bargil ئاتقا ئوت بەرگىن.

أُتْ ot دورا ئوت. اُتْ اِجْتِمْ ot iqtim —— دورا ئىچتىم. تېۋىپ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەنسەبكى «ئاتاجى[1] *olaqi*» دېگەن سوز ئەنە شۇ سوز-
دىن ياسالغان.

ئات ot ئوغا، زەھەر. بىك ئىنكار ات بېرىدى — *bag aŋar ot bərdi* بەگ ئاكا ئوغا بەردى.

ئِت it ئىت.

ئَاق aq «هاي، هەي، هوي» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۈندەش سوز. ئَاق بَرُو كَلْ *aq barü kəl* — هوي، بېرى كەل.

ئۇچ üq ئۇچ. ئۇچ يَرماق *üq yarmaq* — ئۇچ يارماق.

ئۇچ uq («ا ـ ئېلىش» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۇچ. مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى[2].

ئۇچ oq ئوچ. تاغدا ئوسىدىغان بىر خىل دەرەخ. تۈركىلەر قەلەمنى شۇنىڭدىن ياسايدۇ. ئۇنىڭدىن يەنە يىڭ، هاسا

---

① «ئوتاچى» سوزى خوتەن دىالېكتىدا هازىر «مال دوختۇرى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

② ئۇچتۇرپان ناهىيىسىنىڭ قەدىمقى نامى. هازىرقى ئافچى ناهىيىسى جايلاشقان يەر «ئۇچ» دەپ ئاتىلىدۇ. يازما نۇسخا 256 - بەتتە «نَقْشقان اكز *tavuxkan oğüz*» — ئۇچ شەھەر-رىدىكى بىر دەريا» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ دەريا ئۇچتۇر-پان شەھىرىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئوتىدۇ، هازىرمۇ «توشقان دەريا» دەپ ئاتىلىدۇ.

www.docin.com
PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ياسىلمىدۇ.

اِڤْ iq ھەر نەرسىنىڭ ئىچى. اِڤ قُرْ *iq kur* —— (ئۇرۇمە) ئىشتانىباغ. اِڤ سُوزْ *iq söz* —— كوگۈلدىكى يوشۇرۇن سوز، ئىچ گەپ.

اِڤ iq: اِڤ اَتْ *iq at* —— ئىچ ئەت، جىگەرگە يېپىشىپ تۇرىدىغان نېپىز گوش.

اَرْ ar ئەر، ئەركەك، ئادەم. بۇ سوز كوپلۇكتە «اَرَنْ *aran*» شەكلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن مۇنداق قىلىش قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس، چۈنكى كوپلۇك قوشۇمچىسى «لار *lar*/*lər*» دۇر.

اِرْ ir ئىزا، خىجالەت مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان سوز. اَرْ اِرْ بُلْدِى *ar ir boldi* —— ئادەم ئىزا تارتتى.

اُزْ üz ياغ. اُزْلُكْ مُونْ *üzlüg mün* —— ياغلىق شورپا.

اُسْ us ياخشى بىلەن يامانىنى ئايرىش. ئوغۇزچە. اُلْ اُسْ بُلْدِى *ol us boldi* —— ئۇ ياخشى بىلەن يامانىنى پەرق ئەتتى.

اَسْ as يىرتقۇچ ھايۋانلارغا كېسىپ بېرىلمىدىغان گوش، يەم.

اُسْ us تاپقۇش، مادا، قۇماي. شېىردا مۇنداق كەلگەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كَلْدى مَنكا تاتْ

ايَـدِمْ اَمْدى ياتْ

قُشْقا بُلُبْ اَتْ

سَنِي تِلاڑ اُسْ بُرِي

kəldi maŋa tat

aydim əmdi yat

quxqa bolup ət

səni tilər us bəri

[كەلدى ماڭا تات[1]،

ئۇيقۇتتىم ئەمدى ياتـ.

قۇشقا بولۇپ ئەت،

سېنى تىلەر ئۇس، بۇرى.]

ماڭا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئولتۇردۇم؛ قۇش، بورىلەرگە يەم بولسۇن دەپ، ئۇنى پارچە-پارچە قىلىۋەتتىم.

اُشْ ux خۇددى. اُشْ مُنْدَغْ قِيلْ *ux mundaq kil* —— خۇددى مۇشۇنداق قىل.

---

① تات —— بەزى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا «مۇسۇلمان بولمىغان (كاپىر) ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدىكى. ئۇمۇمى تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «پارسلار» دېگەن مەنىدىكى سوز.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اُشْ ux ھازىرلا، ھېلىلا. اُشْ كَلْدُكُمْ بُو *ux kaldükům bu* —— ھازىرلا كېلىشىم، كېلىشىم مۇشۇ.

اُشْ اُشْ üx üx ھۈش - ھۈش. ئوكۇزنى سۈ ئىچىشكە ئۈزۈ- ددىدىغان سوز.

اُشْ UX دەرەخ، شاخ ۋە مۇڭگۈزگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئوتتۇرىسى (ئوزىگى). مُنكُز اُشِي *müŋüz uxi* — مۇڭگۈز ئوزىگى. قۇش ۋە ئاتلارنىڭ تۇغۇرى (قۇيرۇچىغى) مۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اِشْ IX ئىس، چىراق ئىسى؛ تۇرخۇن ۋە تامىدىكى قۇرۇم. تُون اِشْ بُلدِي *ton ix boldi* —— تون ئىس بولدى. يەنى ئىسلاندى.

اُقْ ok ئوق.

اُقْ ok ئوق؛ ئوۋۇق. اَقْ اُقِي *ar oki* —— ئويناش تەرەك يا- غىچى. اُقْ يِلاْنْ *ok yilan* —— ئوق يىلان، ئادەمگە ئېتىلىدىغان يىلان.

اُقْ ok ئۇرۇق، ئونچە، ئۇلۇش، ھەسسە. يەر ۋە باشقا مۇلۇك تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش.

اُقْ ok پىللاردا تەكىت ئۇلانمىسى. بَرْغِلْ اُقْ *baroil ok* ——

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بارغىن ـ هە، بارغىن جۈمۈ.

ئۇق ok ردۇشكە قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئۇلانما. بايا ئۇق كېلدىم *baya ok keldim* —— بايىلا كەلدىم. ئەمدى ئۇق ئېيتتىم *emdi ok aydim* —— ئەمدىلا ئېيتتىم.

ئىق ik ھىق. سوغاق سۇ ئىچىپ، ئۈستىدىن نان يېگەندە مەيدىدىن چىقىدىغان ھىق. ئانى ئىق تۇتتى *ani ik tutti* —— ئۇنى ھىق تۇتتى.

ال ol ئۇ. ال ئاندىن ئېيتى *ol andin aydi* —— ئۇ شۇنداق دېدى.

ئۇل ol ئۇ، شۇ، ئاۋۇ. ئۇل ئادەم *ol ade* —— ئۇ ئادەم، ئاۋۇ ئادەم.

ئۇل ol ئىسىم ۋە پېئىللارغا قوشۇلىدىغان تەكىت ئۇلانمىسى. ئۇل مېنىڭ ئوغلۇم *ol menin oglum* —— ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئۇ. ئۇل ئۆگكا بارمىش ئۇل *ol oyga barmix ol* —— ئۇ ئويگە بارغان ئۇ.

ئام am ئەم، داۋا. داۋالىغۇچىنى «ئامچى *amqi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

ئام am ئەم. ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أُمْ өm ئىشتان، تامبال.

إِمْ im ئىم. ھەربى قوشۇنلاردا باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن مەخپى بەلگە (پارول). مۇنداق بەلگىلەر قۇش ۋە قوراللارنىڭ ئېتى ياكى باشقا سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۈركۈم ئەسكەر ئۇچراشقاندا، بىرىنچى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلىدۇ. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايدۇ، سورالغان كىشى ئىمنى بىلسە ئوز كىشىسى ھېسابلىنىدۇ؛ بىلمىسە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ رايدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اِمْ بِلْسا اَرْ اُلْماسْ im bilsa ar olmas —— ئىم بىلسە، ئەر ئولمەس.

أُنْ ün ئون، تاۋۇش، ئاۋاز. بۇ سوزنى «و-ۋاۋ» قوشۇپ، «اُونْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

بۇ باپتىكى مۇزائىلەر

اَرَّ ərrə ھەررە، سۆيدۈك. بىر ئېشەكلەرنى جۇپلەشتۈرۈش ۋاقتىدا ئېيتىلىدىغان سوز بولۇپ، ئىككى-ئۈچ قېتىم ئېيتىلغاندا، ئېشەكلەر جۇپلىشىدۇ. بۇ سوز مەنا جەھەتتىن ئەرەپچىدىكى «جِماعْ ـــ جۇپلىشىش» سوزىگە توغرا كېلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أُرَّ urra ئەرلەردە بولىدىغان چىقىق كېسىلى. ئوغۇزچە.

إِرَّ irra ھىر، ئۈيۈلۈش، ئىزا تارتىش. بىر سوز ھەم قاتتىق، ھەم يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىشى مۇمكىن.

بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر①

أَآ ā ھەيران قېلىش ۋە ئەجەپلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سوز. الْ مَنى أَآ قىلدى *ol mani ā kildi* —— ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى.

أُذُو uzu ئويقۇ. اُذيدىم *uzidim* —— ئۇخلىدىم. بۇ سوزدە «ا - ئېلىف» بىلەن «ذ - ز» ئارىسىدىكى «و - ۋاۋ»

---

① «بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر» دىگەن ماۋزۇ باشقا باپلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مۇشۇ گەپنىڭ ئوزىدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى، «توت ھەرپلىكلەر» دىيىلگەن بولسىمۇ، بېرىلگەن سوزلەر توت ھەرپلىك ئەمەس. بۇ يەردە بېرىلگەن سوزلەرگە ياكى يازما نۇسخىنىڭ 32 - بەت 5 - قۇر، 36 - بەت 13 - قۇر، 55 - بەت 12 - قۇر، 70 - بەت 2 - قۇر ۋە 71 - بەت 6 - قۇرلىرىدىكى سوزلەرگە قارىغاندا، «ئاخىرىدا ھەرپى ئىللەت —— ا، و، ى ھەرپلىرى كەلگەن سوزلەر» دىگەكچى بولسا كېرەك. چۈنكى بۇ يەردىكى سوزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاخىرىدا شۇ ئۈچ ھەرپىنىڭ بىرى بار.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

زەمىمە بىلەن كەسىرە ئارىسىدا كەلگۈسى ئۇچۇن چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

أُوا uwa چاقىرغۇچىغا جاۋاپ تەرىقىسىدە ئىپتىلغان «خوش، لەۋەي» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز. بىرەر كىشى «ھەي مۇھەممەت» دىسە، ئۇنىڭغا جاۋابەن «خوش، نېمىگە بۇيرۇيدىلا؟» دېگەنگە ئوخشاش.

أُوقا oka كىچىلىك، كاپالەت. مَنْ آنِى أُوقا آلْدِم *man ani oka aldim* مەن ئۇنى كىچىلىككە ئالدىم.

أَوْ aw («ا ـ ئېلىش» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بۇيرۇغۇچىنىڭ بۇيرۇغىدىن باش تارتىشىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز، ئا ـ ئا.

آىْ ay توق سېرىق رەڭلىك بىر خىل يىپەك زەخت.

آىْ ay: آىْ بِتِكِى *ay bitiki* ـــ ئايلىق دەپتەر، ئىسكەرلەر ـ نىڭ ئىسمى ۋە تەمىناتى يېزىلىدىغان دەپتەر.

اِىْ əy «أَوْ *aw*» دېگەن سۆزگە ئوخشاش بۇيرۇقنى ئالماس ـ لىقنى بىلدۈرىدىغان سۆز، ئەھ.

بۇ باپتىكى غۇنىنلىكلەر

آَنْكْ əŋ ئەڭ، مەڭگۈ، يىڭاق. قِىزِلْ آَنْكْ *qizil əŋ* ـــ قىزىل مەڭگۈ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آنْكْ aŋ يىغى دورا بولىدىغان بىر خىل قۇش، قودای. بۇ قۇشنىڭ يىغى ئالقانغا سۇرۇلسە. قولنىڭ كەينىدىن سىزىپ چىقىدۇ.

اَنْكْ aŋ «ياق، ئەمەس» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆز. ئوغۇزچە. بىرەر ئىشقا بۇيرۇلغان كىشى «اَنْكْ اَنْكْ *aŋ aŋ*» دىسە، «ياق - ياق» دېگەن بولىدۇ.

اُنْكْ oŋ ئوڭ. ئالىد. ئاۋال. اُل مىندىن اُنْكُدىن بَرْدى ـــ *ol məndən oŋdün bardi* ئۇ مەندىن ئاۋال كەتتى.

اُنْكْ oŋ ئوڭ. بىرەر نەرسىنىڭ رەڭگى. ياشِل اُنْكْلىك تُون ـــ *yaxil oŋlüg ton* يېشىل رەڭلىك تون. يېشىل تون.

اُونْكْ oŋ ئوڭ. اُونْكْ ايش *oŋ ix* ـــ ئوڭ ئىش. ئوڭاي ئىش. بۇ «اُنْكاى *oŋay*» دېگەن سوزنىڭ قىسقارتىلغىنىدۇر.

اُنْكْ oŋ ئوڭ. اُنْكْ اَلِكْ *oŋ alik* ـــ ئوڭ قول. چىگىلچە. ئىككى ھەرپلىكلەر تۇگىدى.

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۇچ هەرپلىكلەر باپلىرى

فَعْلِ fə'l، فُعْلِ fu'l، فِعْلِ fi'l شەكلىدە ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق سوزلەر بابى

أَلْبْ alp باتۇر، قەھرىمان. اَلْبْ يَغيدا اَلْجَقْ جُغيدا *alp yaqïda alqak qoqïda* ـــ باتۇر يېقىدا بىلىنەر، ئالچاق ① جاڭجالدا. شېئىردا مۇناسىق كەلگەن:

اَلْبْ اَرْتُنكا اُلْديمُو
اِيسِيزْ اَزُونْ قَالْديمُو
اُلْكَاْ اُوجُنْ اَلْديمُو
اَمْدِى يُرَكْ يِرْتِاُورْ

① ئالچاق: 1) يۇڭۇاش، مۇلايىم، يۇمشاق كۆڭۈل: 2) يامان، بۇزۇق، ئەسكى، خائىن.

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

alp ərtoŋa ɵldimu
ɵsiz azun kaldïmu
ɵzlək ɵqin aldïmu
əndi yürək yïrtïlur

[ئالپ ئەرتوڭا ئولدىمۇ؟
ئامان دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئوچنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.]

خاقان ئافراسياپ ئولدىمۇ؟ بۇلاپا دۇنيا ئۈنگدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۈنگدىن ئوچنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۈنساڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە - پارە بۇلماقتا.

آرت art : آرت سَج *art saq* —— گەردەن چېچى. چۈنكى «آرت» سوزى «بويۇن، گەردەن» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

آرت art ئارت، داۋان. «آرمكو كا آشك آرت بالور *-ar-* —— *mogüga oxik art bolur* ئېرىنچەككە بوسۇغىمۇ داۋان كۆرۈنەر» دىگەن ماقالدىكىگە ئوخشاش.

اُرت urt يىگنە توشۇگى.

اُرت ort ئوت، يانغىن.

آست ast تار كوچا. چىگىلچە.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أَنْدْ and ئانت، قەسەم. «قەسەم كەچ» دېيىش ئورنىغا «أَنْدِقْ *andik*» دېيىلىدۇ.

أَرْقْ ark چىقىرىندى، تاشلاندۇق. تَمُرْ أَرْقى *tamür arki* —— تومۇر چىقىرىندىسى. تومۇر يوقى.

أُرْقْ urk: «ارق *uruk* —— ئارغامچا» سوزىنىڭ قىسقارتىلمىسى. ئوغۇزچە. بۇ ئەرەپچىدە «عُنُقْ»نى «عُنْقْ» دېگەندەك ئوخشاش.

اِرْقْ irk رەممالىق، پالچىلىق. بىراۋنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپماق.

أَرْكْ ark ئەرك، سەلتەنەت، ئوز بەگ ـ ئوز خانلىق.

أُرْكْ ork باشۋاغ، ئات ـ ئۇلاقنىڭ باشۋېغى؛ ئات چۈشكىلى.

اِرْكْ irk ئىرك. توت ياشقا تولاي دەپ قالغان ئەركەك قوي.

اِلْكْ ilk ئىلگىرى، ئىلگىرى، بۇرۇن. اِلْكْ سَنْ بَرْغِيلْ —— *ilk san barqil* ئاۋال سەن بارغىن.

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار①

أُوبْ أُوبْ op op ھوپ ـ ھوپ. بىرەر ئىشتا ماختىنىپ،

① مەنقۇس —— ئەرەپچىدە ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلۈپ، بىرەر ھەرپى «ھەرپى ئىللەت» بىلەن كەلگەن سوزلەر.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئاخىرى مات بولۇپ قالغان كىشىگە «ئۇپ ئوپ ор» دېيىلىدۇ.

ئوت от ئوت. ماقالدا مۇنداق كېلگەن: ئوت تېسا ئاغىز كۆيمەس *ol tәsa aoƣiz køymas* —— ئوت دېگەنگە ئېغىز كۆيمەس. بۇ ماقال قىلىپ تاشلىغان سۆزنىگە ئوزرە ئېيتقان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇت от («و - ۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تام ياكى ياغاچ توشۇگى.

ئۇت от («و - ۋ» ھەرپى يۇقۇرىدىكىدىنمۇ يۇمشاقراق تەلەپ-پۇز قىلىنىدۇ) ئوت، ئوت خالتىسى.

ئۇج оч ئوچ، ئادا‌ۋەت، كەك. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئۇج كىشى قەلبىدىن ئېنىق ئېلىنكۇچى ئوزا ئالىم بىل
ئەزگۈلۈكۈگ ئوقاڭقا ئالىڭ بىلە تەلىم قىل

оч kәk kamuoч kixiniƞ yalīƞuk üzә alīm bil
әzgülüküg uoчanqa әlikiƞ bilә tәlim kīl

[ئوچ - كەكنى ھەممە كىشىنىڭ باشقىلار ئۈستىدىكى ئېلىمى (دەپ) بدل، ياخشىلىقنى قولۇڭدىن كېلمىگىچە كوپ قىل.]

ئوچ - ئادا‌ۋەت تەلەپ قىلىپ ئېلىنىدىغان قەرزگە ئوخ-شايدۇ، ئۇنىڭدىن كەچ؛ شۇنى بىلىپ، چەتتىن كېلىپ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قالغانلارغا ۋە مۇساپىرلارغا قولۇڭدىن كېلىشچە ياخشىلىق قىل.

ئوج uq ئۇچ. نەرسىنىڭ ئۇچى. بىتەق ئوجى *putak uqi* — پۈتاق ئۇچى، شاخ ئۇچى.

ئوج uq : ئوج ايل *uq əl* — چېگرا، چېگرىدىكى ئەل.

ئوج uq بىرەر نەرسىنىڭ تۇغدىپ كېتىشى. ئوغۇزچە. بويدا نا ئوج بار *boyda nə uq bar* — كىشىدىكى تۇپى - قەبىلە (كۆپ بولغىنى ئۇچۇن) تۇغمىدۇ.

ئود od («و - ۋ ۇ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) زامان، ۋاقىت. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن:

ئود كەجار كىشى تۇيماس
يالىنغۇق ئوغلى مەڭگۈ قالماس

od kəqər kixi tuymas
yalïnuk oolï məŋgü kalmas

زامان ئۆتسە، كىشى تۇيماس،
ئادەم بالىسى مەڭگۈ قالماس.

ئود ud ئۇي، كالا. چىگىلچە. تۈرك خەلقلىرى قوبۇل قىلغان ئون ئىككى يىلنىڭ بىرى «ئود يىلى *ud yili* — ئۇي يىلى» دېيىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۇر or: ئۇر ئات *or at* —— ئورۇل ئات. توق قىزىل بە-لەن سېرىق رەڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئات.

ئور ør («و-ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تون ياكى كەمزۇلنىڭ قولتۇغى.

ئېر ər توشۇك تېشىدىغان ئۇشكە.

ئېر ər يەر. بەزى شىۋىلەردە «يېر *yər*»مۇ دېيىلىدۇ.

ئۆز üz («ا-ئېلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۈز ياغ. ئۆزلۈك ئاش *üzlüg ax* —— ئۈزلۈك ئاش.

ئۇز üz گاس، پاك. ئۇز كىشى *üz kixi* —— گاس ئادەم.

ئوز oz ئوز. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

كۆرۈكلۈك تىنۇغ ئوزۇنۇك كا

تەلىغ ئاشىغ ئازىنقا

تۇتغىل قىنۇق ئاغىرلىغ

يەڭسۇن جۇڭنىڭ بىزنقا

kørklüg tonuoɣ øzüŋgə

tatlïoɣ axïoɣ ažïnka

tuoɣïl ḳonuḳ aoɣïrlïoɣ

yažsun qavïŋ božunka

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

[كورکەم تونىنى ئۆزەڭگە (قالدۇر)،
تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە،
مېھمانىنى ئىززەتلە،
داڭقىڭنى ئىدلگە يايسۇن.]

كۆركەم، چىرايلىق تونۇڭنى ئۆزەڭ كىي، تاتلىق ئېشىڭنى باشقىلارغا بەر، مېھمانىنى ئىززەتلە، شۆھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن.

ئۇز oz جىلغا. «تاغ ئۇزى *tao ozi*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئۇز oz : ئۇز كىشى *oz kixi* — ئۆز كىشى، يېقىنى. بۇ بىزنىڭ ئۇز كىشى ئۇل *bu biznin oz kixi ol* — بۇ بىزنىڭ ئۆز كىشىمىز ئۇ.

ئۇز oz يۆرەك، ۋە قوساقتا ئوخشاش ئىچكى ئەزالار.

ئۇزۇم ئاغرىدى *ozum aqridi* — قوسىقىم ئاغرىدى.

ئۇز oz ئۆزەك، تومۇر. «يىغاچ ئۇزى *yiaq ozi* — ياغاچ ئۆزىكى» ئۇ دېيىلىدۇ. خورما دەرىخىنىڭ بېشىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل ئاق ماددىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

uz : ئۇز كىشى *uz kixi* — قولى ئەپلىك كىشى، ئىش-ھۈنەرگە ماھىر ئادەم.

ئۇز oz : ئۇز قۇنقى *oz kunuki* — بەدەنده (گەۋدىده) ھەر-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەت قىلىدىغان نەرسە، روھ، جان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدى كُوزُوم يَرُوقِي
آلْدِي اُوزُم قَىنْقِي
قَىنْدا آرِنْج قَىنِيقِي
آمْدِي اُودِين اُوذْغُرُور

bardi kɵzüm yaruqi
aldi ɵzüm konuki
kanda aring kaniki
amdi udin ozoqurur

[كوزۇمنىڭ يورۇغى كەتتى،
جېنىمنى ئالدى،
ئۇ قەيەردە بولغاي،
ئەمدى ئۇنىڭدىن ئۈيغىتار.]

كوز نۇرۇم (سۆيگەن يارىم) كەتتى، ئۇ مېنىڭ روھىمنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەرلەر-دىكىن؟ (ئۇنىڭ پىراقىدىن) كوزۇمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ.

ايشْ ix ئىش. نا ايشِنْكْ بارْ *na ixiŋ bar* —— نېمە ئىشىڭ بار؟

اِيشْ əx ئەش، ھەمرا، يولداش؛ دوست - بۇرادەر. جىنى بار كىشىمۇ «اِيشِنِكْ *əxlig*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آنىڭ ايشىن كەچۈردۈم

ايشىن يەما قەچۈردۈم

ئۆلۈم ئۆتىن ايچۈردۈم

ايچتى بۇلۇپ يۈزى تۈرۈن

aniŋ ixin kəqürdüm

əxin yəmə kaqurdum

ɵlüm otin iqürdüm

iqti bolup yüzi türün

[ئۇنىڭ ئىشىنى پۈتتۈردۈم،
ھەمرىيىنىمۇ قاچۇردۇم،
ئۆلۈم زەھىرىنى ئىچۈردۈم،
تەرى تۈرۈلۈپ ئىچتى.]

ئۇنى ئولتۇرۇش بىلەن ئىشىنى تۈگەتتىم، ھەمرىيىنىمۇ قاچۇردۇم، ئۇنىڭغا ئۆلۈم شەرۋىتىنى ئىچۈردۈم، ئۇ تەرىنى تۈرۈپ ئىچتى.

أُوغْ uoɣ ئوق، ئۇۋۇق، كىگىز ئويىنىڭ ئۇۋۇغى، تىرەك ياغىچى.

أُوقْ ok ئوق، ئونچە، ئۇلۇش، ھەسسە. مىراس تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش. أَنكارْ بِيرْ أُوقْ تَكْدِي — *aŋar bir ok təgdi* ئاكا (مىراستىن) بىر ئوق تەگدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۇك *θg* ئەقىل، پەم، زېھىن. ئەقىللىق، زېھىنلىك ۋە ياشتا چوڭ كىشىلەر «ئۇكا *θga*» دەيدۇ. ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان ھەرقانداق ھايۋانمۇ «ئۇك *θg*» دەيدۇ.

مەسىلەن: تۆت ياشتىن ئاشقان ئات «ئۇك ئات *θg at*» دەيدۇ.

ئىك *ik* يىك. «ئىك *yik*»مۇ دەيدۇ.

ئىك *ig* كېسەل.

ئۇل *ul* ئۇل ~ ھۇل. مەسىلەن: «تام ئۇلى *tam uli* — تام ئۇۋىسى» دېگەندەك.

ئۇل *θl* ھول. ئۇل ئانا *θl nan* — ھول نەرسە؛ ئۇل تون *θl ton* — ھول تون. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

ئىل *al* ئەل، مەملىكەت. بەگ ئىلى *bag al* — بەگ ئېلى.

ئىل *al* ئوچۇقچىلىق، بوشلۇق. قەبىغ ئىلى *kapuq al* — قوۋۇق ئالدىدىكى بوش يەر.

ئىل *al* ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۈركىلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى «ئىل *al*» دەپمۇ ئاتايدۇ. «ئاتباقار»نى «ئىل باشى *al baxi*» دېيىش شۇنىڭدىن

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەلگەن. بۇ «ۋىلايەت باشلىقى» دېگەن سوز بولىسىمۇ، بۇنىڭدىن «ئاتىقار» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ.

ئىلْ ا‌ج ئەل، ئىككى خان ياكى بەگ ئارىسىدىكى يارىشىش.

ايكى بَكْ بيرْلا ئِيلْ بولْدى *iki bag birla əl boldi* —— ئىككى بەگ بىر-بىرى بىلەن يارىشتى.

ئِيلْ ا‌ج: ئِيلْ كِشى *əl kixi* —— پەس ئادەم، ئىسكى ئادەم.

ئِيلْ قُوشْ *əl kux* —— تازقارا.

ئُومْ um: ئار ئُومْ بولْدى *ar um boldi* —— ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى. گوشنى كوپ يىگەنلىكتىن، ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى.

ئُونْ on ئون.

ئُونْ ün ئۈن، تاۋۇش، ئاۋاز (ئۇزۇن ياكى قىستا تەلەپپۇز قىلىشقىمۇ بولىدۇ).

ئُونْ un ئۇن.

ئِينْ ən: ئِينْ يِرْ *ən yər* —— ئەن يەر، ئېنىش، ئويمان يەر. ئِينْ يُقْ *ən yuk* —— ئوي-دوڭ.

ئِينْ ən بىر نەرسىنىڭ ئېنى. بو بوز ئِينى نَجا *bu boz ni naqa* بۇ بوزنىڭ ئېنى نەچچىلىك؟

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ا‌ينْ in ئىن. شىر، تۈلكە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يىرتقۇچ هايۋانلارنىڭ ئۈۋىسى. بۇ سوز «يين yin» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

ا‌ينْ in يىن. قوي ژىنى. «يين yin» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

بۇ باپتىكى توت هەرپلىكلەر

ا‌ۇىْ oy ئوي، ئويمان.

ا‌ۇىْ oy: ا‌ۇىْ ا‌تْ oy at —— قارا تورۇق ئات.

ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق سوزلەر تەگمدى.

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك سوزلەر باپلىرى

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكلىدە
ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك
سوزلەر بابى

اَذْ azut ئوچ، ئوچۇم. بِيْر اَذْتْ نانْكْ *bir azut nəŋ* —
بىر ئوچۇم نەرسە.

اَرْ arut: اَرْتْ اْتْ *arut ot* — يىل ئاتلىغان (يىللىغان)
ئوت.

اُجْ oqiit ئوچ، ئىنتىقام. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «اُوْج *oq*».

اُغْ uoqut بۇغداي شارابى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل
ئېچىتقۇ. بۇ ئېچىتقۇ بىرمۇنچە دورا - دەرمەكلەردىن
ئىبارەت بولۇپ، بۇ دورىلار ئارپا ئۇندۇرمىسىنىڭ
ئۇنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر قىلىنىدۇ، بۇ
خېمىر كېسىپ كۈمۈلاچ قىلىنىدۇ ۋە قۇرۇتۇلىدۇ. ئاندىن
كېيىن بۇغداي بىلەن ئارپا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ھېلىقى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قۇرۇتۇلغان كۈمۈلاچتىن بىر دانىسى ئوبدان يانچىلىپ، قاينىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ، ئاندىن كېيىن، بۇ بۇغداي پاكىز بىر نەرسىگە ئورىلىپ، ئۈچ كۈنگىچە دۇمبەپ قويۇلىدۇ. ئۈچ كۈن توشقاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئوبدان دۇمىلىنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۈپكە سېلىنىپ، ئون كۈن ساقلىنىدۇ. ئېچىپ يېتىلگەندە، ئۇستىگە سۇ قۇيۇلىدۇ. تەرىپى سۇزۇۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان سۇيۇقلىق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ.

آقَتْ aγat «ھەئە، خوش، توغرا، شۇنداق» دېگەن مەنىلەردىكى سوز بولۇپ، بۇ سوز ئۈچ خىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ: ياغما، توخسى، قىپچاق قەبىلىلىرى «آقَتْ aγat» دەيدۇ؛ ئۇ-غۇزلار «اَمَتْ amat» ياكى «اَوَتْ awat» دەيدۇ؛ باشقا تۈرك قەبىلىلىرى «يَمَتْ yamat» دەيدۇ.

اُقْتْ uvut ئۇۋۇات، ئۇيات، ھايا.

اُقْتْ uvut زىيادىتكە ياكى بەگ ھۇزۇرىغا چاقىرىش.

اَكِتْ agit داغ چۈشۈشتىن ياكى كوز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بالىلارنىڭ يۈزىگە سۈرتۈلمىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا زەپە ۋە شۇنگىغا ئوخشاش نەرسىلەر قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

اُگْتْ ögüt ئۈگۈت، نەسىھەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آلْغيلْ اُكْتْ مَنْدين اغُولْ اَردَمْ تيلا

بُويْدا اُولُغْ بِلْكا بُلْبْ بِلْكِينَاكْ اولا

alɣïl øgüt məndin ooɣul ərdəm tilə

boyda uluoɣ bilgə bolup bilkiŋ ülə

[ئوغۇل، مەندىن ئۈگۈت ـ نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە، خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بۆلۈپ، بىلىمگىنى تارقات.]

ئەي ئوغلۇم، مەندىن ئۈگۈت ـ نەسىھەت ئال، ئەدەپ ـ لىك ۋە تەرتىپلىك بولۇشقا تىرىش، تاكى ئەل ئىچىدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، ئەدەپ ۋە ئىلىم ـ ھېكمەت تاراتقىن.

اُكِتْ ügit ئۈگۈت[1]. بىرىگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا ئۆن ئۆن تارتىش.

اُكِتْجِي ügitqi ئۆن تارتقۇچى، ئۈگمەنچى.

اَگَرْ ägär توي كېچىسى كېلىن بىلەن بىرلىكتە ئەۋەتىلىدىغان خىزمەتچى خوتۇن، يەڭگە.

اِيكِتْ igit يالغان. ئوغۇزچە. اِيكِتْ سُوزْ — *igit söz* — يالغان سوز.

اُلُتْ ölüt بىر ـ بىرىنى ئولتۇرۇش. ئادەم ئولتۇرگەن كىشى

---

① بۇ سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاشلىقنى تۈگمەنده تارتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

(قاتىل) «ئۈلتۈرگۈچى *ölütqi*» دېيىلىدۇ.

ئۆلۈت ölüt : ئۆلتۈرۈش *ölüt ər* — كۆچتىن قالغان قەبرە كەشى.

ئاتاق ataq ئاتاقلىق، ئوزۇنى يۇرتىنىڭ مەيسىپىتى قىلىپ كۆر-

ستىددىغان بالا «ئاتاق ئوغۇل *ataq oɣul*» دېيىلىدۇ.

ئاتىق atiq ئودىكام، كۆلۈپ.

ئاشىق axiq قازان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئاشىق ئايۇر تۈبىم ئالتۇن قېمىق ئايۇر مەن قەيدامەن *axiq ayur tüpüm altun kamiq ayur mən kaydaman* قازان ئېيتۇر تۈۋۈم ئالتۇن، چۆمۈچ ئېيتۇر مەن نەدىمەن؟ بۇ ماقال ئوزۇنى تونۇيدىغانلار ئالدىدا ماختانغۇچى كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

ئاجىق agaq ئوزۇنىڭ ئەقىللىقلىقى ۋە زېرەكلىگى بىلەن كىشە-

لەرگە ئوز سىگىلىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق. بۇ سوز قىز-

چاقلارنى ئامراق كورۈش ۋە ئەركىلىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ئامىچ amaq ئاماچ، نىشان، قارا.

ئامىچ amaq ئاماچ، بوقۇسا، ياغاچ ساپان.

ئالچ aliq ئوغۇل بالىلارغا ئامراقلىق قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئەر-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كىلىتىش سوزى. اُلِجِمْ *oliqim* ـــ ئوغۇلچىقىم. قارلۇقچە.

اَنَجْ anaq كىچىك بولۇشىغا قارىماي، ئوزۇنىنىڭ زېرەكلىگى بىلەن ھەممىگە ئوز ئانىسىدەك تۆيۈلىدىغان قىزچاق، ئانىقىز. بۇ سوز قىزلارنى ئەركىلىتىش ئۈچۈن ئىشىتىلىدۇ.

اَنُجْ ənüq كوزگە ئوسكەن گوش پەردە.

اَغِرْ aqir ئېغىر. اَغِرْلِيغْ كِشِي *aqirliq kixi* ـــ خەلق ياكى بەگ ئالدىدا قەدىرلىك كىشى. تَنكْرِي مَنِي اَغِرْلادِي *təŋri məni aqirladi* ـــ تەڭرى مېنى ئەزىز قىلدى.

اَغِرْ اَذاقْ اَمْرُلْدِي *aqir azaq amrüldi* ـــ ئېغىر ئاياق تىنچىدى، يەنى «قەدىمى ئېغىر ئادەم ئاستا ماڭ-سۇن، مەنزىلگە يەتتى» دىمەكچى.

اَغِيرْ aqir: اَغِيرْ نانْكْ *aqir nəŋ* ـــ قىممەتلىك (قىممەت باھالىق) نەرسە.

اُغرْ ooqur: اُغرْ اَتْ *ooqur at* ـــ قاشقا ئات. بۇ سوز ئېيتىلىشى ھەم مەنىسى جەھەتتىن ئەرەپچىگە ئوخشايدۇ. پەقەت بۇ سوزنىڭ بەرىنچى ھەرپى ئەرەپچىدە فەتھە، تۇركچىدە زەممە بىلەن كەلگەن، خالاس.

اُغرْ ooqur ۋاقىت. نا اُغرْدا كَلْدِينْكْ *na ooqurda keldiŋ* ـــ قايسى ۋاقىتتا كەلدىڭ؟

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أُغرْ ooqur دولەت. بَـكْ اُغْرِيندا مَنِـكْ ايشْ ايتِلْدِى *bag* —— *ooqurinda mənin ixim ətildi* بەگنىڭ دولىتى سايە-سىدە مېنىڭ ئىشىم ئوڭشالدى.

أُغرْ ooqur بىرەر ئىشتىكى ئىمكان ۋە پەيت. بُو ايشْ اُغْرلُغ بُلْدِى *buix ooqurluoq boldi* —— بۇ ئىش دەل ۋاقتىدا بولدى.

أُغرْ ooqur بەدەل. ئوغۇزچە. اَلْقا اُغرْ اَلْدِيمْ *alka ooqur aldim* —— ئاتقا بەدەل ئالدىم.

أُغرْ ooqur ئوڭۇشلۇق. خەيرلىك. ئوغۇزچە. بۇ سوز يولۇچىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. يُولْ اُغـرْ بُـلْسُونْ *yol ooqur bolsun* —— ئاق يول بولسۇن، سەپەر ئوڭۇشلۇق بولسۇن.

اَكِرْ agir ئېگىر. قوساق ئاغرىغىغا داۋا بولمىغان بىر خىل ئوسۇملۇك يىلتىزى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَكِرْ بُلْسا اَرْ اُلْماسْ *agir bolsa ər ölməs* —— ئېگىر بولسا، ئەر ئولمەس. يېنىدا ئېگىر ساقلىغان ئادەم قوساق ئاغرىغىدىن ئولمەيدۇ، چۈنكى قوساق ئاغرىغىغا دۇچار بولغان ئادەم ئۇنى يىسە ساقىيىدۇ. بۇ ماقال «ھەر ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم» دىگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

اُكُرْ ügür تېرىق. بۇ سوز تۇركچىدۇر. ئوغۇزلار بۇ سوزنى يىلمەيدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۈگۈر ügür : ياغ ئۈگرى *yaq ügüri* — كۈنجۈت. ئۇغۇزچە.

ئۈگۈر ügür ئۇيغۇر، توپ. قوي، كېيىك، توگە قاتارلىق تۆت پۇتلۇق ھايۋانلارنىڭ، چىل ۋە كەكلىك قاتارلىق قۇش-لارنىڭ توپى.

ئەمىر əmir تۈتەك، تۈمان. ئوغۇزچە.

ئوبۇز obuz دوك. ئوى ئوبۇز *oy obuz* — ئوي-دوك يەر.

ئاتىز atiz ئېتىز. ئىككى ئېرىق ئارىسىدىكى تېرىلغۇ يەر.

ئوقۇز uquz : ئوجۇ نانك *uquz nan* — تەرزان نەرسە. خار ۋە پەس كىشىنى «ئوقۇز» دەيدۇ. بَكْ ئانى ئوقۇزلادى *bag ani uquzladi* — بەگ ئۇنى خارلىدى.

ئۇزۇز uzuz قوتۇر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تۈلكو ئوز ئىنكا ئورسا ئوزۇز بولۇر *tilkü öz inigə ürsə uzuz bolur* — تۈلكە ئۇز ئىنىگە ھۇرسە، قوتۇر بولار. بۇ ماقال ئۇز ئېلىدىن، ئۇز ئۇرۇغىدىن ۋە ئۇز شەھىرىدىن تانغان يامان ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

ئەزىز əziz ئېگىز. ئەزىز يەر *əziz yər* — ئېگىز يەر. باشقا ئېگىز نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئەزىز تاغ *əziz tag* — ئېگىز ياكى ئاشقىلى بولمايدىغان تاغ.

www.docin.com
PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آغزه aoquz ئوغۇز. ئىنەك ياكى قوي تۇققاندىن كېيىن چەقىدىغان يېڭى سۈت. بۇ سوزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ بۇنى «ز - z» بىلەن يازسىمۇ بولىدۇ.

آغىز aoqiz ئېغىز. دەريا، تۇلۇم، كوزا، كوپ، قۇدۇق ۋە شۇ-نىڭغا ئوخشاشلارنىڭ ئاغزى.

آغىز aoqiz ئېغىز. ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئاغزى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: آغىز يېسا كوز ئايدۇر aoqiz yasa koz uyazur ئېغىز يىسە، كوز ئۇيىلار. بۇ ماقال بىراۋنىڭ بىرەر نەرسىنى يىگەن ياكى ئالغان، ئەمما ئۇنىڭ ھاجىتىدىن چىقالماي خىجالەتتە قالغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

أغز oquz ئوغۇز. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئوغۇزلار تۈركمەن-لەردۇر. ئۇلار يىگىرمە ئىككى ئۇرۇق بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار. ئۇلار بىر - بىرىنىڭ مېلىنى شۇ تامغىلارغا قاراپ تونۇيدۇ.

بىرىنچىسى ۋە يېتەكچىسى: قىنىق kinik — قىنىق. زامانىمىزنىڭ سۇلتانلىرى شۇلاردىندۇر. مالىلىرىنىڭ تامغىسى: ⊢ .

ئىككىنچىسى: قَيِغْ kayiq — قايىغ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: IVI .

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۇچىنچىسى: بايۇندۇر *bayundur* —— بايۇندۇر.
ئۇلارنىڭ تامغىسى: ㅂ .
توتىنچىسى: اِۋا *iva* —— ئىۋا. ئۇلار «يِۋا *yīva* —— يىۋا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تامغىسى: ٨ .
بەشىنچىسى: سَلْغُر *saloqur* —— سالغۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ١٨٠ .
ئالتىنچىسى: اَفْشار *afxar* —— ئافشار. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ٦ .
يەتتىنچىسى: بَكْتِلِي *baktili* —— بەكتىلى. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ٨٧ .
سەككىزىنچىسى: بُكْدُز *bügdüz* —— بۇغدۇز. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ٤ .
توققۇزىنچىسى: بَيَات *bayat* —— بايات. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ١٧٩
ئونىنچىسى: يَزْغِر *yazoqir* —— يازغىر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ١١٧
ئون بىرىنچىسى: اَيمِر *aymür* —— ئەيمۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ٩
ئون ئىككىنچىسى: قَرا بُلُك *qara bolük* —— قارا بولۇك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ◠◻ .
ئون ئۈچىنچىسى: اَلْقا بُلُك *alqa bolük* —— ئالقا

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولۇك. ئۇلارنىڭ تاۋۇسى: 𐽙

ئون تورتىنچىسى: اِگْدِر igdir① —— ئىگدىر. بۇلار نىڭ تامغىسى: 𐽘 .

ئون بەشىنچىسى: اُرَگِرْ üragir —— ئۈرەگىر. بۇلار «يُرَگِرْ yüragir —— يۈرەگىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐽚 .

ئون ئالتىنچىسى: تُوتِرْقا tutirka —— تۇتىرقا. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ۷۸.

ئون يەتتىنچىسى: اُولايُنْدلُغ ulayundluoq —— ئۇلايۇندلۇغ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐽛 .

ئون سەككىزىنچىسى: تُوگَرْ tüger —— تۇگمر. بۇ سوز بەزىدە «و-ۋاۋ» ھەرپى تاشلىنىپ، «تُگَرْ» شەكلىدىمۇ يېزىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تاۋۇسى: ۱۷ .

ئون توققۇزىنچىسى: بَجَنَكْ paqanak —— پەچەنەك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐽜 .

يىگىرمىنچىسى: جولْدَر quvuldar —— چۇۋۇلدار. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐽝 .

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اِگْدِر» شەكلىدە «د» ھەرپىگە ھەم كەسرە ھەم فەتھە قويۇپ يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىنى تۇغرا تېپىپ، بۇ سوزنى «اِگْدِر igdir» دەپ ئالدۇق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

يىگىرمە بىرىنچىسى: جَبْنِي *qəbni* —— چەبىنى. ئۇلار-

نىڭ تاەقسى: ﻙ .

يىگىرمە ئىككىنچىسى: جَرْقَلْغ *qarukluoq* —— چاروۋق-

لۇغ. بۇلارنىڭ سانى ئاز، تاەقسى نامەلۇم.

مەھمۇت ئېيتىدۇكى، كىشىلەر بۇ قەبىلىنىڭ ئۇرۇق-

لىرىنى بىلىشكە مۇھتاج بولغاچقا، مەن ئۇلارنى بىرمۇ-

بىر يېزىپ چىقتىم. بۇ تامغىلار ئۇلارنىڭ ئات-ئۇلاق ۋە

مالالىرىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئارىلىشىپ كەتسە، شۇ بەل-

گىلەرگە قاراپ تونۇۋالىدۇ.

يۇقۇرىدا ساناپ ئۆتكەنلىرىم ئوغۇزلارنىڭ تۆپ

ئۇرۇقلىرىدۇر. بۇ ئۇرۇقلارنىڭ يەنە بىرمۇنچە ئايماقلىرى

بار. گەپنى قىسقا قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ئېيتىمپ ئول-

تۇرمىدىم. بۇ ئېيتىلغان ئۇرۇقلارنىڭ ناملىرى ئۇلارنى

قۇرغان ئەڭ قەدىمقى بۇۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر. ئەرەپ-

لەرده بَنُو سَالِمْ (سەلىم ئوغۇللىرى)، بَنُو خَفَاجَه (خەفاجە

ئوغۇللىرى) دەپ يۇرگۈزۈلگىنىدەك، ئۇلارمۇ ئوز نام-

لىرىنى قەدىمقى ئاتا-بوۋىلىرىغا قاراپ شۇنداق يۇرگۈزىدۇ.

ئۇكۇز oğüz جەيھۇن ۋە فىراتقا ئوخشاش ھەممە چوڭ ئېقىن-

لارغا بېرىلگەن نام. بۇ سوز يالغۇز قوللىنىلغاندا، ئوغۇز-

لارچە «بَناكِتْ *banagit* —— بەنەگىت» دەرياسى دېگەن

ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى شۇ

دەريا قىرغاقلىرىغا جايلاشقان؛ ئۇلارنىڭ كوچمەنلىرىمۇ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

شۇ دەريا قىرغاقلىرىدا ياشايدۇ. تۈرك خەلقلىرى ياشايدىغان ئولكىلەردىكى باشقا بىرمۇنچە دەريا ۋە ئېقىنلارمۇ «اُكْز oğüz» دەپ ئاتىلىدۇ. «الا ila ـــ ئىلى» ۋادىسى بىلەن «يَفْنَج yafïnq ـــ يافىنچ» ۋادىسى ئارىلىقىدا چېگرىغا جايلاشقان بىر شەھەرگىمۇ «ايكى اُوكْوز iki oğüz ـــ ئىككى ئوگۈز» دەپ نام بېرىلگەن.

اُكْز oküz ئوكۈز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُكْز آذاقى بُلْغَنْجا بزاغو بَشى بلسا يِيلْك okïüz azaki boloïnqa buzaoqu baxi bolsa yag ئوكۈزنىڭ پۇتى بولغۇچە، موزاينىڭ بېشى بولغان ياخشى. بۇ ماقال «بېقىندىلىقتىن مۇستەقىللىق ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

آَڤْس avus مۇم. بۇلغارچە.

اُولاسْ ulas: اُولاسْ كُوزْ ulas koz ـــ خۇمار كوز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْتَارْ مِينِى اُولاسْ كُوزْ
قَرا مَنكِيزْ قِيزِيلْ يُوزْ
آَنْدِينْ تَمارْ تُوكَالْ تُوزْ
بُلْتَابْ يَنا اُولْ قَجارْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

bulnar məni ulas kөz
kara mənjiz kizil yüz
andin tamar tügəl tüz
bulnap yana ol kaqar

[ئوۋلار مېنى خۇمار كوز،
قارا خاللىق قىزىل يۈز،
تامار ئاندىن تۈگەل ئۈز،
ئوۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.]

قارا مەگلىك قىزىل يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كوز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ- دە، يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

ئۆپۈش epüx ئوپۇشۇش، سويۇشۇش.

ئاتىش atix ئېتىشىش.

ئاتىش atix ئاتىش. ئەرلەر ئىسمى.

ئۇتۇش utux ئۇتۇش. ئەرلەر ئىسمى.

ئۆتۈش ötüx («ا-ئېلىش» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ) ئويۇندا ئوتۇش. بۇ ئويۇن مۇنداق بولىدۇ: بالىلار ھالقا شەكلىدە ئولتۇرۇپ، ئاردىدىن بىرى يېنىدىكىسىنى تۇرتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا «ئاتىش ئاتىش ötüx ötüx» دەيدۇ، يەنى «سەنمۇ يېنىڭدىكى بالىنى تۇرت» دەيدۇ. ئۇمۇ شۇنداق قىلىدۇ،

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

هالقىنىڭ تاكى ئاخىرىغىچە سۇنداق داۋام قىلىدۇ.

اِتِشْ itix ئىتتىرىشىش. ئىككى ئادەمنىڭ بىر-بىرىنى ئىتتىرىشى.

اُجَشْ oqəx ئوچەكلىشىش، بەسلىشىش، باغلىشىش. اُولْ مَنِڭْ بِرْلا اُجَشْدِى *ol mənin birlə oqəxdi* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوچەكلەشتى.

اَدَشْ adax ئاداش.

اِدِشْ idix ئىدىش، قاچا-قۇچا. ياغما، توخسى، يەمەك، ئوغۇز، ئارغۇ تىللىرىدا داس، چوگۈن ۋە لېگەن-تاۋاقلا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «ئىدىش» دېيىلىدۇ.

اَرِشْ arix ئورۇش ~ ئارىش. «اَرِشْ اَرْقاغْ *arix arkaq* —— ئورۇش - ئارقاق» دەپ قوللىنىلىدۇ.

اُرُشْ urux ئۇرۇش، ئۇرۇشۇش.

اَغِشْ aqix ئورلەش، ئېشىش.

اُغُشْ oqux ئۇرۇق - جەمەت.

اُقُشْ uvux ئۇۋاق نەرسە. اُقُشْ اَتْماكْ *uvux atmak* —— ئۇۋاق نان.

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اُقْشْ ukux ئۇقۇش، چۈشىنىش. اُقۇشْلۇغ كِشِي *ukuxluoŋ kixi* ئوقۇلۇق كىشى، غەرەز ئۇقىدىغان كىشى.

اُوكُوشْ ükü̈x: اُوكُوشْ نانْاك *nan ükü̈x* — كوپ نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تِيرِياكْ اَسَنْ بُلْسا تانْاكْ اُوكُوشْ كُرُورْ *tirig asan bolsa tan ükü̈x korür* — جان ئېسەن بولسا، تاك (قالارلىق) ئىشلارنى كوپ كورەر، ئادەمنىڭ بېشى ئامان بولسا، قىزىق ئىشلارنى كۆپ كۆ. رىدۇ، دىمەكچى.

اُوكُوشْ oküx: اُوكُوشْ يِلْقِي *oküx yilki* — توسۇن يىلقا.

اَلِشْ alix ئېلىش. دەريا ياكى كوللەردىن سۇ ئاچىدىغان ئېغىز.

اَلُشْ alux ئالۇش. قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى.

اَلِشْ alix ئېلىش. قەرزدارلاردىن قەرزنى ئېلىش. اَلِشْ بِيرِيشْ *alix barix* — ئېلىش - بېرىش. يەنى ئالىدىغانلىق ئېلىش. بېرىدىغانلىق بېرىش.

اُلُشْ ülü̈x ئۇلۇش، ئوق، ئونچە، ھەسسە («ش - x» ھەرپى ئەسلىدە «ك - k»دۇر).

اُولُكْ ülük «اُلُشْ *ülü̈x*» سوزىنىڭ ئورنىدىكى سوز. ئەرەپ- چىدىمۇ مۇئەننەسنى[1] بىلدۇرىدىغان «ك - k» ھەرپى

[1] مۇئەننەس — ئاياللار سېيغىسى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ش، ـ x» هەرپىگە ئالمىشىدۇ. مەسىلەن: مەجنۇننىڭ «فَعَيْنَاشِ عَيْنَاهَا وَجِيْدُشِ جِيْدُهَا» دېگەن سۆزلىرىدىكى «عَيْنَاشِ جِيْدُشِ» سۆزلىرى «عَيْنَاكِ جِيْدُكِ» ئورنىدا قوللىنىلغانلىقىغا ئوخشاش.

ئۇلۇش ulux يېزا، قىشلاق. چىگىلچە. بالاساغۇن بىلەن ئۇرۇنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا «ئۇۋلۇش» شەھەر دېمەكتۇر. شۇڭا بالاساغۇن شەھىرى «قۇز ئۇلۇش kuz ulux»مۇ دېيىلىدۇ.

ئۇلۇش ülüx ئۇۋلۇش، ئوق، ئونچە، ھەسسە. خەلق ئارىسىدا ھەسسە ئايرىش. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ش ـ x» ھەرپى «ك ـ k»دىن ئالماشقان. ئەرەپچىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال بار. مەسىلەن: «رَبُّكِ وَ تَحْتَكِ» دېگەن سۆزلەرنى «قَدْ جَعَلَ رَبُّشِ وَ تَحْتَشِ سَرِيّاً» دېگەن ئىبارىدە «رَبُّشْ وَ تَحْتَشْ» دەپ ئۇقۇغانلىقىغا ئوخشاش.

ئاجىغ aqïoq خان مۇكاپاتى. خانْ مَنىكا ئاجِغ بِيْردى — *han manja aqïoq bərdi* خان ماڭا مۇكاپات بەردى.

ئاجىغ aqïoq ياخشى ئۆزۈقلىنىش. ئۇزۇنْكِنى ئاجِغْلِغْ تُتْ — *özüŋni aqïoliq tut* ئۆزەڭنى ياخشى ئوزۇقلاندۇر، ئۆزەڭنى ياخشى كۈت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَجِغْ aqïoɣ ئاچچىق. تەمى ئاچچىق بولغان نەرسىلەر.

اَذِغْ aziоɣ ئېيىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَڤْجِي نَجا اَلْ بِلْسا

اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيْ *avqï nəqə al bilsə aziоɣ* —— *anqa yol bilir* ئۇۋچى قانچە ھىلە بىلسە، ئېيىقمۇ شۇنچە يول بىلىدۇ. بۇ ماقال ئىككى تەجرىبىلىك كىشى بىر - بىرىنىڭ پېيىگە چۈشۈپ قالغاندا ئېيتىلىدۇ.

اَذِغْ aziоɣ مەسلىگى پىشىلگەن، ھۇشيار كىشى. اَسْرُكْ اَذِغْ *asrük aziоɣ* —— مەس ۋە ھۇشيار.

اَذِغْ aziоɣ ئاۋىغ. بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى①.

اُذُغْ ozuоɣ ئويغاق. اُذُغْ اَر *ozuоɣ ər* —— ئويغاق ئادەم. اُذُغْ كُونْكُولْلُوكْ اَرْ *koŋüllüg ər ozuоɣ* —— ھۇشيار ئادەم، سەزگۈر ئادەم.

اَرِغْ ariоɣ چىدىر يوپۇغى. بارسىغانچە.

اَرِغْ ariоɣ ئېرىغ، پاكىز. اَرِغْ نانْكْ *nəŋ ariоɣ* —— ئېرىغ نەرسە.

---

① ھازىرقى ئاتۇش ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە «ئازاق» دەپ ئاتىلىدىغان يېزا بار. مەھمۇت قەشقەرى بۇ يېزىنى «اِسم قَرْيَةٌ لَنَا بِزِنْكْ يورتنىڭ نامى» دەپ شەرھلىگەن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۇرۇق uruoq. يەرگە چېچىلغان دانىمۇ «ئۇرۇغ» دېيىلىدۇ.

ئۇرۇغ ئاكتى *uruoq aktï* —— ئۇرۇق چاچتى. يېقىن تۇققانلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «ئۇرۇغ تېرىغ *uruoq tarïoq* —— ئۇرۇق - تۇققان» دېيىلىدۇ.

ئازغ azïoq ئېزىق. ھايۋاننىڭ مەرگەن چىشى.

ئاسىغ asïoq ئاسىق، پايدا، نەپ.

ئۇسۇغ osuoq ئەپ، ئۇسۇل، يول. بۇ ئىشنىڭ ئۇسۇغى مۇندۇغ *bu ïx osuoqï mundaoq* بۇ ئىشنىڭ ئېچىي مۇنداق.

ئالغ alïoq ھەر نەرسىنىڭ يامىنى، ئەسكىسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

ئۇلۇغ uluoq ئۇلۇغ. ھەر نەرسىنىڭ چوڭى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئۇلۇغلۇقنى بۇلسا سەن ئەزگۈ قىلىن
بىلغىل كىشىنى بەگلەر قاتىن يەخشى ئولان

uluoqlukuoq bulsa sən əzgü kïlïn
boloqïl kixig bəglər katïn yahxï ulan

[ئۇلۇغلۇققا ئېرىشسەڭ، ياخشى قىلىقلىق بول،
بەگلەرنىڭ قېشىدا كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلغۇچى بول.]

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەرتىۋە ۋە ئۇلۇغلۇقنا ئېرىشكەن ھامان خۇلقۇڭنى تېخىمۇ ياخشىلا، بەگلەر ئالدىدا باشقىلار ئۈچۈن دائىم ياخشىلىق قىلغۇچى كىشى بول.

اِلِغْ iliq ئىلىق، ئىلىمان. اِلِغْ سُوْ iliq suv —— ئىلىق سۇ. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «يِلِغْ yiliq».

آجُقْ aquk ئوچۇق. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ «آجُقْ قَبُغْ aquk kapuq —— ئوچۇق قوۋۇق» دېيىلدۇ. ئاسمان بۇلۇتسىز بولسا، «آجُقْ كُوكْ aquk kok» دېيىلدۇ؛ ئېسىق ۋە روشەن ئىش «آجُقْ ايْشْ aquk ix» دېيىلدۇ.

اُجَقْ oqak ئوچاق.

آجِقْ aqik چوڭ ئاكا. خاقانىيىلىكلەر چوڭ ئاكىسىنى «آجِقِم aqikim» دەپ چاقىرىدۇ. «ق - k» ھەرپى پەقەت بىرىنچى شەخس قوشۇمچىسى «م - m» بىلەنلا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. ئىككىنچى شەخسكە «آجِقِنْكْ aqikiŋ» دېيىلمەيدۇ.

آذَقْ azak ئاياق، پۇت.

آذُقْ azuk : آذُقْ نانْكْ azuk naŋ —— تونۇش ئەمەس نەرسە. «آذُقْ» سوزىنىڭ ئەسلى «بۇزۇق، ئوزگىرىشچان» دېگەن مەنىلەردىكى «آغْدُقْ aoquk» بولۇپ، بۇ سوز «آنِنْكْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مَنْكزِي اَغْدِي *amiŋ maŋzi aoqdi* —— ئۇنىڭ چرايىڭ ئوز-گەردى» دېگەن جۇملىدىكى «اَغْدِي *aoqdi*» سوزىدىن ئېلىنغان. يېنىكلىتىش ئۇچۇن «غ-*oq*» ھەرپى چۈشۈرۈپ رۇپ قالدۇرۇلغان.

اُذِقْ uzik : اُذِقْ اَرْ *uzik ar* —— ئۇيقۇ باسقان ئادەم.

اِذُقْ izuk قۇتلۇق ۋە مۇبارەك نەرسە، ئىرىملىق نەرسە. ئوز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەن مال «اِذُقْ *izuk*» دېيىلىدۇ. ئۇنىڭغا يۇك ئارتىلمايدۇ، ئۇنىڭ سۇتى سېغىلمايدۇ، يۇگى قىرقىلمايدۇ، ئىگىسى ئۇنى بىرەر نەرسىگە ئاتاپ ساقلايدۇ.

اِذُقْ izuk: اِذُقْ تاغْ *izuk taoq* —— ئوتكىلى بولمايدىغان تاغ.

اَرِقْ arik ئېرىق، ئوستەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَغِيلْ دا اُغْلاقْ تُغْسا اَرِقْ دا اُوتِي اُونارْ *aoqilda ooqlak tuoqsa arikda oti ünar* —— ئېغىلدا ئوغلاق تۇغۇلسا، ئېرىقتا ئوتى ئۇنەر. بۇ ماقال «ئوزۇق ياكى رىزىق ئۇچۇن ئارتۇقچە قايغۇرۇشنىڭ ئورنى يوق» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَرُقْ aruk: اَرُقْ اَرْ *aruk ar* —— ھارغىن ئادەم. بۇ سوز باشقىلارغىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. اَرُقْ تُرُقْ *aruk turuk* ئاروق تۇروق. پەرغانە بىلەن قەشقەر ئارىسىدىكى بىر داۋاننىڭ نامى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آرۇق aruk ئورۇق، جۈدەك. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

ئۇرۇق uruk ئارغامچا.

ئازۇق azuk: ئازۇق ئوق *azuk ok* — ئازغان ئوق. نەدىن ۋە كىم تەرىپىدىن ئېتىلغانلىقى نامەلۇم ئوق.

ئازۇق azuk: ئازۇق منۇق *azuk munk* — ئازغان - تازغان.

ئازاق azak ئازاق. ئوغۇز بەگلىرىدىن بىر چوكىنىڭ ئىسمى.

ئازۇق azuk ئوزۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سَرْتْ نِنْكْ ازقِي اِرغْ بلسا يُولْ اُوزا يِير *sartiŋ azuki arïoq bolsa yol iiza yar* — سودىگەرنىڭ ئوزۇغى ئېرىغ بولسا، يول ئۈستىدە يەر. بۇ ماقال ئوزۇنى پاك ۋە تەۋرىمەسلىك ھەققىدىكى ئۇرۇندىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇزاق uzak ئۇزاق. بىرەر ئىش ئارقىسىغا سوزۇلۇپ كەتسە «ئازق ايش *uzak ix*» دېيىلگەندەك، بىر يەرگە ئەۋەتىلگەن كىشى كېچىكسە، «يالاوچ ازق بردى *yalawaq uzak bardi* — ئەلچى ھايال بولدى» دېيىلىدۇ.

ئۇزۇق ozuk: ازق آت *ozuk at* — ئېزىلار ئات، بەيگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردا باشقا ئاتلاردىن ئوتۇپ كېتىدىغان ئات.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئاشَقْ axak تووەن، پەس. ئوغۇزچە.

ئاشُقْ axuk ئوشۇق. ئادەم ۋە ھايۋان ئوشۇغى.

ئُاشَقْ uxak ئۇششاق. ئُاشَقْ نانْكْ *uxak nan* —— ئۇششاق نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، كىچىك بالىلار «ئُاشَقْ اغْلانْ *uxak oğlan*»، ئۇۋاق ئوتۇن «ئُاشَقْ ئوتۇنْكْ *uxak oɪun*» دېيىلىدۇ. بۇ سوز كوپلۇككىلا ئىشلىتىلىدۇ.

ئَاشُقْ axuk تومۇر قېلىپاق، دوبۇلغا. بۇ سوزدىكى «ا ـ ئېلىف» ھەرپى «ى ـ يا» ئورنىغا كەلگەن. ئۇ ھەرپچىلىرىمۇ بەزى سوزلەر شۇنداق. مەسىلەن: «اَلْمِعِى و يَلْمَعِى»غا ئوخشاش.

ئاغْقْ ooquk ئوتۇك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق، يەختە ~ دەكتە.

ئاقْقْ ivik تاغ ئوچكىسى. چول ۋە تاشلىق جايلاردا ياشايدىغان بىر خىل كېپىك.

ئالْقْ aluk : اَلْقْ اَرْ *aluk ar* —— تېقىر باش ئادەم. ئوغۇزچە.

ئُولُقْ oluk ئولاق. كۆتەكتىن ئويۇپ ياسىلىپ، ئات ـ ئۇلاق سۇغىرىش ۋە ئۇزۇم شىرنىسى سوۋۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئولاق.

ئُلُقْ uluk : اُلُقْ تُونْ *uluk ton* —— كونىرىغان تون. كونىراپ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەتكەن ھەرقانداق نەرسە «اُلُّقْ *uluk*» دەيىلىدۇ.

اُلُّقْ oluk ئولاق، قولۇاق، قېيىق. بۇ سوزنىڭ ئەسلى يۇقۇرىدىكى[1] سوز بىلەن بىر.

اُلُّقْ uluk ئاتنىڭ ئۇچىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُلُّقْ يَغرى اُغُولْقا قَلمَيدۇ — *uluk yaqïrï oqulka kalïr* ئۇچا يېغىرى ئوغۇلغا قالار. چۈنكى ئۇگە ۋە سىگىرلار شۇ يەرگە جايلاشقانلىقتىن، ئۇ يەردىكى يېغىر ئاسان ساقايمايدۇ.

آلِقْ alïk ئۇچار قاناتلار تۇمشۇغى. ئوغۇزچە.

اَنُقْ anuk: اَنُقْ نَانَكْ *anuk nan* — تەييار نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَنُقْ اُتْرُ تُسْا يوقا سانماس *anuk utru tulsa yokka sanmas* — تەييار (بارى) ئالدىغا قويۇلسا، يوققا سانالماس. بۇ ماقال ئوي ئىگىسىنىڭ مېھمانىنى بار نەرسىسى بىلەن كۈتۈشى لازىملىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَبَكْ apak بالىلار تىلىدا «نان» دىمەكتۇر.

اَتَكْ atak ئېتەك.

---

① بۇ يەردە «يۇقۇرىدىكى» دەپ «اُولُقْ *oluk* — ئولاق» سورىدىن نەزەردە تۇتۇلمىدۇ.

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَتُكْ ətük ئوتۇك.

اُوتُكْ ötük ھىكايە، چوچەك؛ ئوتۇنۇش. بىرەر مەقسەتنى خانغا ئېيتىپ ئۇقتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئەسلى «بىرەر نەرسىنى ھىكايە قىلىش» دىگەن مەنىدىكى سوز.

اُتُكْ ötük ئوتۇگ ~ ئوتۇك. ئىچ ئوتۇش ۋە قۇسۇش كېسىلى.

اَنىكارْ اُتُوكْ تُتِي anar ötük tutti — ئاگا ئوتۇگ كېسىلى تەگدى.

اُتُكْ ütük دەزمال. ھاندۇۋا شەكىلدە بولىدىغان بىر پارچە تومۇر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۇزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزدۇرۇپ باسىدۇ.

اِجُكْ iqük ئىچىك ~ ئۇچۇك. بۇلغۇن، سېسىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ تېرىسىدىن تەكىلگەن جۇۋا.

اُذِيكْ üzik ئۈدۈك، كويۇك. ئىشق ـ مۇھەببەتنىڭ قېرىغىلىشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اوذيك مِيني قِمتي

سَقِنج مَنكا يِمتي

كُونكُلُوم اَنكارْ اِمتي

يُوزُم مِناكْ سرغرور

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

üzük məni komitti

sakinq manga yumitti

köŋlüm aŋar əmitti

yüzüm mənin saroʃarur

[ئۇدۇك (سويگۇ) مېنى هاياجانغا سالدى،
قايغۇ ماڭا توپلاندى،
كۆكلۈم ئۇنىڭغا تەلپۈندى،
يۈزۈم مېنىڭ سارغىيار.]

يارغا بولغان ئىشق - مۇھەببىتىم مېنى هاياجانغا سالدى، قايغۇ - ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆكلۈم هەممىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا.

اَرُكْ arük شاپتۇل، ئورۇك ۋە قارائورۇككە ئوخشاش مۇددەلەرنىڭ ئومۇمى نامى. بۇ مۇئىلەر بىرەر سۈپەت بىلەن ئايرىپ ئېيتىلىدۇ: تۈلۈكْ اَرُكْ *tülüg arük* — شاپتۇل، سارِغْ اَرُكْ *sarïoʃ arük* — ئورۇك، قَرا اَرُكْ *kara arük* — قارائورۇك.

أُرُكْ örük ئورۇك. اُرُكْ سَجْ *örük saq* — ئورۇك (ئورۇمە) چاچ.

اُرْرُكْ ürük بىر يەرده مەلۇم مۇددەت تۇرۇپ قېلىش.

سۈ اُونْ كُونْ اُرْرُكْ بُلْدى — *sü on kün ürük boldï*
قوشۇن بىر جايدا ئون كُۈن تۇرۇپ قالدى، يەنى قۇز-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

غالمدى، ئۇرۇش قىلمدى. بىرەر بەگ ياكى قەبىلە بىر يەردە تۇرۇپ قالسىمۇ، شۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

ئىرىك irik : ئىرىك نانىك *irik nan* —— چىرىك نەرسە. ئىرىك ئاتۇنۇك *irik otun* —— چىرىك ئوتۇن.

ئارىك arik : ئارىك نانىك *arik nan* —— ئېرىيدىغان نەرسە، ياغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئېرىيدىغان نەرسە. توڭلىغاندىن كېيىن ئېرىيدىغان ھەرقانداق نەرسە «ئارىك نانىك *arik nan*» دېيىلىدۇ.

ئارۇك ərük يېرىق. تام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىكى يېرىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كۈندا ئارۇق يوق باغدا كىيىك يوق —— *kündə ərük yok bağda kiyik yok* كۈندە يېرىق يوق، بەگدە يېنىۋېلىش يوق. بۇ ماقال بەگلەرنى ئوز سوزىدىن قايتماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئارۇك ərük تېرە ئاشلىغۇچ. تېرى ئارۇكلادى *təri ərüklədi* —— تېرە ئاشلىدى.

ئارىك arik : ئارىك يىلقى *arik yilki* —— يورغا يىلقا. ئويناق ئاتمۇ «ئارىك ئات *arik at*» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئەرىك ərik: ئەرىك ئەر *ərik ər* — ئىشچان، يۇرەكلىك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن. ئەرىك ئىرنى ياغلىغ ئەرمەكنى باشى قانلىغ *ərik ərini yaqlioq ərmägü baxi kanlioq* — ئىشچانلىك ئېرىنى ياغلىق، ھورۇنلىك بېشى قانلىق. ئىشچان ئادەم تىرىشىپ ئىشلەپ، ياخشى تاماقلارنى، سېمىز گوشلەرنى كوپ تېپىپ يىگەچكە، كالپۇكى ياغلىشىدۇ؛ ھورۇن ئادەم ئۇزۇنلىك ئېرىنچەكلىكىدىن ئىشتىن قېچىپ، تاياق يەپ بېشىنى قانىتىدۇ. بۇ ماقال ھورۇنلۇقنى تاشلاپ، ئىشچان بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئىرىك irik يىرىك. ئىرىك نانىڭ *irik nan* — يىرىك نەرسە. تاز ۋە قوتۇر باشىدۇ «ئىرىك *irik*» دېيىلىدۇ.

ئەزىك əzik تېرىدىكى ئۇزۇنچاق تىرناق ئىزى.

ئۆزۈك özük خوتۇنلارغا بېرىلگەن لەقەم. ساپ ئالتۇندەك ئاق كۆڭۈل خوتۇن «ئالتۇن ئۆزۈك *altun özük*» دېيىلىدۇ. بەدىنى مەرۋايىتتەك پاكىزە بولغان خوتۇن «ئارتىنى ئۆزۈك *ərtini özük*» دېيىلىدۇ. چۈنكى مەرۋايىتنىڭ چوگى «ئاردىنى *ərdini*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سوزدىكى «د - *d*» ھەرپى «ت - *t*» ھەرپى بىلەن ئالماشقان. بۇ لەقەم چە-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

گىل خوتۇنلىرى ئۇچۇن قويۇلغان. بۇ سوز ئەسلىدە «ئوزى» دېگەن مەنىدىكى «اُوْز oz» سوزىدىن ئېلىنغان، سوزنىڭ ئاخىرىدىكى «ك - k» ھەرپى شۇ نەرسىنىڭ ئوزىلا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشكە خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: اُلْ اَرْنِي اُكْ كَلْدُرْ *ol arni ok kəldür* —— ئۇ ئادەمنىڭ ئوزىنىلا كەلتۈر، دېگەنگە ئوخشاش. قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزلەر بىلەن تەركىبلەنگەن «ق - k» ۋە «غ - o/» تاۋۇشلىرى بولغان سوزلەردە «ok» ئورنىغا «ok» ئىشلىتىلىدۇ.

اُزُكْ ezük ئويۇلۇپ كېتىپ كول بولۇپ قالغان يەر. دەريالاردىن بولۇنۇپ چىقىقان قولتۇقلارغىمۇ «اُزُكْ سُوْ» *«ezük suv* دېيىلىدۇ.

اُزَكْ ezək ئوزەك، گۈرەن تومۇر. مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ «مَازَالَتْ اُكْلَةُ خَيْبَرَ تُعَاوِدُنِي فِي كُلِّ عَامٍ حَتَّى كَانَ هٰذَا اَوَانُ قَطْعِ اَبْهَرِي» دېگەن ھەدىسىدىكى «اَبْهَر» سوزى ئەنە شۇنداق مەنىدە كەلگەن.

اُزْكْ üzük بوغۇم، ھىجا. بِتِكْ اُزْكْلادى *bitik üzüklədi* —— كىتابنى ھەجىلىدى. ھىجا ھەرپلىرىنىڭ ھەر بىرىمۇ «اُزْكْ *üzük*» دېيىلىدۇ. «ز» ھەرپى ئىككى مەخرەج ئوتتۇرىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بُو نا اُزْكْ اُلْ *bu na üzük ol* —— بۇ قانداق ھەرپ؟

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اِسِكْ isik : اِسِكْ يِيرْ isik yer —— قاغجىراپ ياتقان دالا.

اِسِگْ isig ئىسسىق. اِسِگْ نانْكْ isig nan —— ئىسسىق نەرسە.

اِسِاگْ كُونْ isig kün —— ئىسسىق كۈن.

اَشُكْ axük يېپىنچا.

اَشُكْ axük كوشۇك، يوپۇق. خانلار ۋە بەگلەر ئولگەندە، ئۇلارنىڭ قەۋرىلىرى ئۈستىگە يېپىلىپ، كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۆلەشتۈرۈپ بېرىلمىدىغان يىپەك يوپۇق.

اُشِكْ üxik ئۈششۈك. مۇدىلەرنى ئۈششۈتۈۋېتىدىغان سوغۇق.

اَلِكْ alik ئىلىك، قول. اُنْكْ اَلِكْ on alik —— ئوڭ قول.

ئوغۇزلار بۇنى «ساغْ اَلِكْ saoq alik» دەيدۇ. سول قولنى تۈرك خەلقلىرىنىڭ هەممىسى «سُولْ اَلِكْ sol alik» دەيدۇ.

اُولُكْ ölüg ئۆلۈك.

اُولُكْ ülük («ا ـ ئېلىش» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۆلۈش، ئۆق، هەسسە، ئونچە.

اِلِكْ ilik ئىلىك. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك خەلقلىرى «يِلِكْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

yilik» دەيدۇ. ئوغۇزچىدىكى «ا ـ ئېلىف» ھەرپى «ي ـ يا» دىن ئۆزگەرگەن.

اَمكْ əmik ئېمىك ~ ئەمچەك. ئەرلەرنىڭ ئەمچىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَمِكْ əmik: اَمِكْ كُونْ *amik kün* —— ئىلىق كۈن. سوغۇقتىن كېيىن ئىسسىغان، لېكىن ھارارىتى يۇقىرى بولمىغان نەرسىلەرمۇ «اَمِاكْ *amik*» دېيىلىدۇ.

اَنُكْ ənük ئارسلان (شىر) بالىسى. سىرتلان (يال بوره)، بوره ۋە ئىتنىڭ كۆچۈكلىرىمۇ «اَنُكْ *ənük*» دېيىلىدۇ.

اَنُكْ ənük: كِرپْلِكْ اَنُكِي *kirpilik ənüki* —— ئاچقۇچ چىشلىرى.

ابُل opal① ئوپال. بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سوزنىڭ ھەرىكىسى ئېنىق ئەمەس. «ا ـ ئېلىف» بىلەن «ب» ئوتتۇرىسىدىكى زەمەنىي بىروككېلىمان ھەم بېسىم ئاتالاي «ب»غا تارتىپ، «*abul*» دەپ ئوقۇغان. بىزچە «ا ـ ئېلىف»قا تارتىپ، «*opal*» دەپ ئوقۇش توغرا. چۈنكى مەھمۇت قەشقەرى بۇ سوزگە «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا ـــ بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. مەھمۇت قەشقەرى «بىزنىڭ يۇرت» دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەن بۇ چوڭ يېزا قەشقەردىن 36 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇپ تەرەپتە بولۇپ، تا ھازىرغىچە «*opal*» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آتِلْ ətil ئېدىل (ۋولگا). قىپچاق ئېلىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بۇ دەريا بۇلغار (كاسپى) دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ؛ بىر تارمىقى رۇس ئېلىدىن ئېقىپ كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

آتِلْ سۇيِ اَقا تُرُورْ
قَيا تُبِي قَقا تُرُورْ
بَلِيقْ تَلِيمْ بَقا تُرُورْ
كُولُونْكْ تَقِي كُشارُورْ

ətil suyï aqa turur
kaya tüpi kaka turur
balïq təlim baka turur
kölüŋ taqï küxərür

[ئېدىل سۇيى ئېقىپ تۇرار،
قىيالارنىڭ تۈۋىگە سوقۇپ تۇرار،
بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرار،
كۆلچەك تېخى تېشىپ تۇرار.]

ئېدىل دەريانى تاغ قىيالىرىغا ئۇرۇلۇپ ئاقماقتا، دەريا سۇيىنىڭ تېشىشىدىن پەيدا بولغان كۆلچەكلەردە بېلىق ۋە پاقىلار كۆپەيمەكتە.

آغِلْ aoqil ئېغىل. ئوغۇزلار قوينىڭ قىغىنىمۇ «اَغِلْ «aojil

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دەيدۇ. بۇ ئىككى چۈشەنچە بىر - بىرىگە يېقىن بولغانلىق-
تىن شۇنداق بولغان. بۇ ئەرەپلەرنىڭ يامغۇرنىمۇ، بۇلۇت-
نىمۇ «سماء» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

أُغْلْ ooqul ئوغۇل. ئوز ئوغلى بولمىغان ھەرقانداق ئەركەك
بالىسىغا «أُغْلْ ooqul» دېيىلىدۇ. بۇ أُغْلْ نا تِيرْ *bu ooqul na tər*
بۇ ئوغۇل نىمە دەيدۇ؟ قائىدىگە خىلاپ ھالدا،
«ئەر» سوزىنىڭ كوپلۇگى «أَرْن *arən*» شەكلىدە قوللا-
نىلىدىغان. «أُغْلْ *ooqul*» سوزىنىڭ كوپلۇگىمۇ «أُغْلان
ooqlan» بولۇپ قالغان. ئەسلىدە «اغللار *ooqullar*»
بولۇشى كېرەك ئىدى. «*ooqlan*» ۋە «*arən*» سوزلىرى
بىرلىك ئورنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

أُكِلْ ekil كوپ. قىپچاقچە. أُكِلْ كِشِي *okil kixi* — كوپ
كىشى.

أَمُلْ amul قىمىرلىماي جىم تورغان نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ،
يۇمشاق تەبىئەتلىك يۈزۈاش ئادەمگە «امل *amul*» دېيى-
لىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَنْجا بَرْدِنْكْ اَيْ أُغْلْ
اَرْدِينْكْ مِنْدا اِنْجْ اَمُلْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آتَنْ آمدی سَنْ تونکول

قیلدینك ارسا قیلماغو

kanqa bardiŋ ay oquł

ərdiŋ munda iŋa amuł

attiŋ əmdi sən tüŋül

kildiŋ ərsə kilmaoqu

[ئەي ئوغۇل، نەگە كەتتىڭ،

بۇ يەردە تېچ - خاتىرجەم ئىدىڭ،

ئەمدى سەن ئاتتىن ئۈمىدىگىنى ئۈز،

قىلمايدىغان (ئىش)نى قىلىپ قويدۇڭ.]

بۇرۇن ئوزىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ يامانلاپ كېتىپ،

كېيىن تاشلاپ كەتكەن ئېتىنى ئېلىشقا كەلگەن بالىغا

كايىپ، ئاتنى بەرمەسلىك ئۈچۈن شۇنداق دېيىلگەن. بۇنىڭ

مەنىسى: «مېنىڭ قېشىمدا تېچ - ئامان، راھەت - پاراغەتتە

ئىدىڭ، ھالىڭ ياخشى ئىدى، نېمىشقا مەندىن يۈز

ئۆرۈدۈڭ» دىمەكچى.

أبم ٥٥٥ ٥٥٥ ٥٥٥

اُزُمْ üzüm ئۈزۈم.

اَغِمْ aqïm: بِيرْ اَغِمْ يِيرْ *bir aqïm yər* —— بىر ئاقلاپلا ئۆستىگە چىققىلى بولىدىغان يەر.

اَقِمْ akim ئېقىم. بِيرْ اَقِمْ سُوْ *bir akïm suv* —— بىر ئېقىم سۇ.

اَكِمْ əkim: بِيرْ اَكِمْ يِيرْ *bir əkim yər* —— بىر ئېكىم يەر. بىر قېتىمدا تېرىلىپ بولىدىغان يەر.

اُگُمْ ügüm ئۈيۈم، توپ، دوۋە. بِيرْ اُگُمْ يَرْمَاق *bir ügüm yarmak*——بىر دوۋە يارماق. بۇ سوزنىڭ ئاخىرىدىكى «م - *m*» ھەرپى ئورنىغا «ن - *n*» ھەرپىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

اَلِمْ alïm ئېلىم، ئېلىنىدىغان قەرز. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: اَلِيمْجِي اَرْسْلاَنْ بِيرِيمْجِي سِجْغَانْ - *alïmqï arslan bərim qi siqqan* ——ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان. ھەققىنى تەلەپ قىلىپ ئالغۇچى ھۇجۇم قىلىشتا گويا ئارسلان بولىدۇ، قەرز تولىگۈچى قورقۇنچىدىن چاشقانغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

اُلُمْ ölüm ئۆلۈم.

اَتَنْ atan ئاتا، ئاتان تۇغقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئاتىن يۈكى ئاش بىلسا ئاجقا ئاز كۆرۈنۈر —— *atan yüki ax bolsa aqka az körünür*

ئاچقا ئاز كۆرۈنىدۇ.

ئاجن iiqiin ئۈچۈن. ئىش-ھەركەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرگۈچى يارىدەمچى سوز. سېنىڭ ئاجن كەلدىم —— *sanin iiqin keldim*

سېنىڭ ئۈچۈن كەلدىم.

ئاڭ iqin «ئوز ئىچىدە، ئوزئارا» دېگەن مەنىلەردىكى يارىدەمچى سوز. ئۇلار ئاڭ ئېيتىشتى —— *olar iqin aytixdilar*

ئۇلار ئىچىدىكىنى ئېيتىشتى، ئەيلەشتى.

ئۆدۈن iidiin ئۈدۈن. خوتەن شەھرىنىڭ نامى. خوتەنده ياشىغۇچىلارمۇ «*iidiin*» دېيىلىدۇ.①

ئازىن azin «باشقا، بولمىغا» دېگەن مەنىلەردىكى سوز. چىگىلچە.

ئارىن aran: ئارىن ئوز *aran iiz* —— تارازا (مىزان) يۈلتۈزىنىڭ نامى. ئاي مەنزىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.

ئارىن aran ئەرلەر. «ئەر» سوزىنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان بىر خىل كۆپلۈك شەكلى.

---

① ھازىر خوتەن (ئىلچى) دەپ ئاتالغان شەھەرنىڭ ئەسلى نامى «*iidiin*». شۇڭا خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە «于阗» دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يېزىلغان. كېيىنرەك «*iidiin*» سوزى «*hudiin*» تەلەپپۇز قىلىنىپ، بارا-بارا «خوتەن» بولۇپ كەتكەن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئارَن aran («ا ـ ئېلىش» قاتتىق تىلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئېغىل، ئاران، قوتان.

ارن ərən ھەر نەرسىنىڭ ئەسكىسى، يامىنى. ئۇيغۇزچە. بۇ سۆز پارسچىدىن ئېلىنمىغانلىكىن دەپ ئويلايمەن. چۈنكى خاراپ بولغان نەرسە پارسچىدا «ۋەيران» دېيىلىدۇ. ئۇيغۇزلار پارسلار بىلەن كۆپ ئارىلىشىپ تۇرغانلىقتىن، بىرمۇنچە تۈركى سۆزلەرنى ئۇنتۇپ، ئورنىغا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ، بۇ سۆزمۇ شۇنداق بولسا كېرەك.

ارن ərin ئېرىن، كالپۇك، لەۋ.

ئۇزۇن uzun ئۇزۇن.

ئازۇن azun (ئىككى مەخرەج ئاۋازىدىكى «ۋ» بىلەن) دۇنيا. بۇ ئازۇن *bu azun* —— بۇ دۇنيا. ال ئازۇن *o! azun* ئۇ دۇنيا، ئاخىرەت. چىگىلچە.

ئاسَن asan ئېسەن. اسنمو سن *asanmu san* —— ئېسەنمۇسەن؟ بۇ سۆز «ساقلىق، سالامەتلىك» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

اَسَنْدا اِيمَكْ يُوقْ *asanda əmək yok* —— ئېسەن ئادەمدە ئالدىراش يوق. بۇ ماقال ئىش ـ ھەركەتتە ئالدىراڭغۇلۇق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئاسِن əsin سەلكىن، يۇمشاق شامال.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۆشۈن өxün ئوشنه، دولا

ئاغاق aoqan: ئاغاق ئار *aoqan ər* — خىلى ـ خىلى ئادەم، دېمەك ھىدا گەپ قىلىدىغان ئادەم. بۇ سۆز ئېيتىلىشتا ۋە مەنىدە ئەرەپچىگە ئوخشايدۇ.

ئۇغۇن uoqan ھەرنېمىگە كۈچى يېتىدىغان، ھەممىگە قادىر، قۇدرەتلىك. ئۇغۇن تەڭرى *uoqan təŋri* — قۇدرەتلىك تەڭرى.

ئاۋۇن əvin ئۇرۇن، ئورۇق.

ئاقىن akin ئېقىن، سىل. تۈيۇقسىز كەلگەن سىل «مۇندۇز ئاقىن *«munduz akin* دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كېيىنسى سەلدەك تۈيۇقسىز كەلگەن قوشۇنغىمۇ ئىشلىتىلىپ «ئاقىنچى كېلدى *«akinqi kəldi* دېيىلىدۇ.

ئاگىن əgin دۇمبە، غول، دولا.

ئاكىن əkin ئېكىنلىك. ئوغۇزچە.

ئاگىن əgin ئېنى بىر يېرىم غېرىچ، بويى توت گەزلىك بىر خىل بوز. سۇۋار قەبىلىسى شۇنىڭ بىلەن سودا ـ سېتىق قىلىدۇ.

ئۈگۈن ügün پۇل ياكى گۈل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەرسىلەرنىڭ تۇپى. بىر يەرگە توپلانغان توپىمۇ «ئۈگۈن تۇپراق *ügün toprak»* دېيىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آلِنْ alin پىشانە، ماڭلاي.

آلِنْ alin تاغنىڭ دوقمسى.

اُلُنْ ulun باشاقسىز ئوق.

بۇ باپتىكى مۇزائىەفلەر

اُبُبْ өpüp ھوپۇپ. بۇ «اُبْكُكْ өpkük»مۇ دېيىلىدۇ.

أَكَكْ əkək : أَكَكْ اِشْلارْ əkək ixlar — بۇزۇق خوتۇن.

اُكَكْ ükək تاۋۇت، ساندۇق.

اُكَكْ ükək قاراۋۇل تۇرار. گۈزۈش ئۈچۈن شەھەر سىپىلى ئۈستىگە سېلىنغان قورۇق تام.

اِلَلْ ilal خوش. لەۋەي. خاقانىيە شۇنسىدە بەگلەرگە ۋە خانلارغا جاۋاپ بېرگەندە ئېيتىلىدىغان سوز.

بۇ باپتىكى مسالَلارِ

آاتْ āt ئات، ئىسىم.

آاتْ āt لەقەم، ئۇنۋان. بَكْ اَنكارْ آاتْ بِيرْدِي bəg anar — bag ayar

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

āt bərdi بەگ ئاتقا تۇنۇۋان بەردى. قەبىلىنىڭ چوڭلىرى «اَتْلِغْ *atliq*» دەيلىدۇ.

اَاَجْ *āq* ئاچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَاَجْ نا يِيماْس تُقْ نا تِيماْس *āq na yəmas tok na təmas* —— ئاچ نېمە يىمەس، توق نېمە دىمەس. ئاچ ئالدىغا كەلگەننى يەۋېرىدۇ، توق ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىدۇ.

اَاَذْ *āz* يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قىول ھۇنەر بۇيۇمـ لىرى. بۇ سوز بەزىدە قىسقارتىلىپ «اَذْ *az*» مۇ دىيىلـ مۇ. تىوغرىسى شۇ. اَذْكُو اَذْ *özgü az* ——ياخشى ئىشلەنـ گەن بۇيۇم.

اَاَذْ *āz* ياخشىلىق بەلگىسى، ياخشى كۆرۈل. اِكْلِكْ تُتْرغِي اَاذْ بُلُورْ *iglig tutrnoji āz bolur* —— ئاغرىقنىڭ ۋەسىيتى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. بۇ كېسەل ياتقان كىشىنى ۋەسىيەت قىلىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدىغان ماقال.

اَارْ *ār* : اَارْ بُرِي *ār bəri* —— سىرتلان (يال بوره). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُرْبْ نَجْكْ قَجْمَدِنْكْ

يَمَرْ سِقِنْ كَجْمَدِنْكْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تَقْارِنْكْنِي سَجْمَدْنْكْ

يِسْوُنْ سَنِي اَارْ بْرِي

kərüp nəqük kaqmadiŋ

yamar suvïn kaqmədiŋ

tavariŋnï saqmadiŋ

yasün səni är bəri

[كۆرۈپ نېچۈك قاچمىدىڭ،

يامار سۇيمەن كەچمىدىڭ،

تاۋلىرىڭنى چاچمىدىڭ،

يەسۈن سېنى يات بولمۇ.]

يېڭىلىپ تۇتقۇن قىلمىغان كىشىگە قارتا ئېيتىلىدۇ: مېنى كۆرمۈپلا نېمىشقا قاچمىدىڭ؟ نېمىشقا يامار سۆيمىنى كەچمىدىڭ؟ نېمىشقا مالىلىرىڭنى چېچمۇيسىڭ. چېنىڭنى قۇتۇلدۇرمىدىڭ؟ ئەمدى سېنى سىرتىلان يەسۇن.

آار ār : آار نانْكْ *ār nəŋ* —— پۈر رەڭ نەرسە. گايمدا قو-

شۇمچە قوشۇلۇپ «آرسَلْ[1] *«arsal»* مۇ دېيىلىدۇ.

آاز āz ئاز. آاز نانك *āz nəŋ* —— ئاز نەرسە.

آَاز āz ئەرس، ئاق سوسەر. بۇ سوز «س - ز» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ توغرا.

---

[1] بۇ سوز يازما تۈسىدا «آرسَلْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بىسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىنى توغرا تېپىپ «*arsal*» دەپ ئالدۇق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اِازْ īz ئىز. يەردە ۋە تېرىدە ئۇزۇنىسىغا قالغان سىزىق.

اُزْ oz : قِزِلْ اُزْ *kizil oz* ـــ قىزىل ئوز. قەشقەر تاغلىرىدىكى بىر قىشلاق①.

آاسْ ās ئەرس، ئاق سوسەر. «ز ـ z» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. چورىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

آاشْ āx ئاش، غىزا. كونەلىگۈمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَيَقْ آشلا *ayak axla* ـــ ئاياقتا ئاش سال.

آاغْ āoɣ ئاغ، چاتىرا، چات. يُوزْ اَتْ مَنِكْ اَغْدِنْ كَجْتِي *yüz at mənin aoɣdin kəqti* ـــ مېنىڭ چاتىرامدىن يۈز ئات ئوتتى. بارماقلارنىڭ ئارىلىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

آاقْ āv ئوۋ. بَكْ اَرْقا جِقْتِي *bog arka qikti* ـــ بەگ ئوۋغا چىقتى.

اُقْ ov ئوي («ا ـ ئېلىف»نى يۇمشىتىپ قىسقا تەلەپپۇز قىلسا، تېخىمۇ چىرايلىق چىقىدۇ).

آاقْ āk ئاق. ھەر نەرسىنىڭ ئېقى. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلىلىرى «آاقْ اَت *āk at* ـــ ئاق ئات» دەيدۇ.

آاقْ āk : آاقْ سَقالْ اَرْ *āk sakal ar* ـــ ئاق ساقال ئادەم، چاچ ـ ساقىلى ئاقارغان كىشى. ئوغۇزچە.

---

① بۇ يېزا قىزىلسۇ ئوبلاستى ئۇيغۇرچات ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ھازىر «قىزىل ئوي *kizil oy*» دەپ ئاتىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَاقْ سايْ āk say ئاقساي. بىر يەرنىڭ نامى.

اَاقْتَراك āk tərək ئاقتېرەك. ياغما ئېلىنده «الا āla ـــ ئىلى» دەرياسىدىكى بىر كېچىك.

آالْ āl خانلار بايراق قىلىشقا. ئەمەلدارلار ئېگەر قاپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان هال رەڭ يىپەك رەخت. ئاچ قىزىل رەڭمۇ «اَالْ āl ـــ هال» دېيىلىدۇ.

آالْ āl هىلە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَلِپْ اَرْسْلانْ تُتارْ كُوجِنْ ايِقْ تُتْماسْ *ālīp arslan tutar küqin uyuk tutmas* هىلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس. هىلە بىلەن ئارسلاننى تۇتقىلى بولىدۇ، كۈچ بىلەن كۆكتاتلىقتىكى قارانچۇقنىمۇ تۇتقىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال كۈچ يەتمىگەندە، هىلە ـ تەدبىر ئىشلىتىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

آالا ala ئالا، پىسە ئادەم. اَالا اَتْ *ala at* ـــ ئالا ئات. بَاكْ خانقا الا بولدى *bag hanka ala boldī* ـــ بەگ خانقا ئالالمىق قىلدى. ئۇنىڭدىن يۇز ئوڭۇپ. دۈشمەن تەرەپكە ئوتۇپ كەتتى.

آالا ala ئالا. پەرغانىگە يېقىن بىر يايلاقنىڭ نامى. اَالا يِغاچْ *ala yiqaq* ـــ ئالاياغاچ. چېگرىدىكى بىر جاينىڭ نامى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بۇ باپنىڭ باشقا بىر تۈرى

اَاىْ āy ئاي. تولۇن اَاىْ *tolun āy* —— تولۇن ئاي.

اَاىْ āy ئاي. ئۇتتۇز كۈنددىن ئىبارەت ۋاقىت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قىشقا اتىْ كَلْسا قَالِى قُتْلُغْ يَاىْ
تُنْ كُنْ كَجا اَلْقِنُورْ اَذْلَكْ بِلا اَاىْ

kīxka ətin kəlsa kalī kutluoq yay
tün kün kəqə alkīnur əžlək bilə āy

[قىشقا راسلان كېلىش بىلەن قۇتلۇق ياز،
تۇن - كۈن كېچىپ تۇگەيدۇ زامان بىلەن ئاي.]

قۇتلۇق ياز كېلىشى بىلەنلا قىشقا تەييارلىق قىل، چۈنكى كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئاي ۋە زامانمۇ ئوتۇپ كېتىدۇ.

بىر ئايلىق ۋاقىتنىڭ ئوتۇشى ئاينىڭ دەۋر قىلىشى بىلەن هىساپلانغاچقا، يىلنىڭ ئون ئىككىدىن بىر بولۇگىمۇ «اَاىْ āy —— ئاي» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَاىْ تُلُونْ بُلْسا اِلكِنْ اِمْلاماسْ —— *āy tolun bolsa alkin imlamas*

تولۇن ئاي قول بىلەن كورسىتىلە-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەس. چۈنكى ئۇنى كوزى ئوچۇق هەممە ئادەم كۆرەلەيدۇ. بۇ ماقال هەربىر مەشھۇر نەرسىگىمۇ تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار

ئاۋۇت awut ئىسىق، ئوچۇم. «ئاذۇت *azut*» مۇ دېيىلىدۇ.

ئاۋۇت uwut ئۇۋۇات ~ ئۇۋيات. هايا. «ئاۋۇت *uwut*» مۇ دېيىلىدۇ.

ئاۋات awat توغرا، ماقۇل. «ئاۋات *awat*» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ۋ - *v*» هەرپى هەرقانداق ئورۇندا «و - *w*» غا ئالمىشىشى مۇمكىن. خۇددى «پەيغەمبەر» ياكى «ئەلچى» مەنىسىدىكى «يالاۋاچ *yalawaq*» سۆزىنىڭ «يالاۋاچ *yalavaq*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنغىنىدەك. «ياۋا پىياز» دېگەن ئىبارىدىكى «يابا *yava*» ۋە «يوا *yawa*» سۆزلىرىمۇ شۇنداق. سايرام (ئىسپېچاپ) تىلىدا «دەرەخ» مەنىسىدىكى «اون *awun*» سۆزىمۇ شۇنداق. «دانە» مەنىسىدە كېلىدىغان «ئاۋىن *awin*» ۋە «ئاۋىن *avin*» سۆزلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بۇ باپتىكى «ى-يا» بىلەن كەلگەن سوزلەر

اُيَزْ өyəz بىر خىل پاشا. ئوغۇزچە.

اَيِغْ ayïoq ئېيىق. ئوغۇز، قىپچاق، ياغما تىللىرىدا «اَذِغْ azïoq» دېيىلىدۇ.

اَيِغْ ayïoq «نەقەدەر، نېمىدېگەن، نە قاتارلىق» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدىغان يارەمچى سوز. «اَيِغْ اَذْكو ayïoq özgü —— نېمىدېگەن ياخشى»، «اَيِغْ يَقْز نانْك ayïoq yavuz nəŋ —— نېمىدېگەن ياۋۇز نەرسە» دېيىلىدۇ.

بۇ سوز «ياخشى» ۋە «ياۋۇز» دېگەنگە ئوخشاش سوز-لەرنى تەكتىلەپ كورسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَيَقْ ayak ئاياق. قاچا. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ. ئۇلار مۇنداق نەرسىنى «جَنَقْ qanak» دەيدۇ.

اَيَقْ ayak ئاياق، پۇت. «اَذَقْ azak»مۇ دېيىلىدۇ.

اَيِقْ ayïk ۋەدە. اَنِكْ مَنْكا اَيِقِي بارْ —— anïŋ maŋa ayïqï bar ئۇنىڭ ماڭا ۋەدىسى بار.

اُيُقْ uyuk بەلگە. قارانچۇق، قارا؛ شەپە. ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بَرْدی اَرَنْ قُنُق كُرُبْ قُتْقا سُقارْ

قَلْدی يِقْز اِيِق كُرُبْ اَقْنی يِقارْ

bardï ərən konuk körüp kutka sokar

kaldï yavuz uyuk körüp əvni yïkar

[مىهمان كەلسە، قۇت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى،
قارا كورسە، ئويىنى چۇۋۇار پەسلەر قالدى.]

بىر مىهمان كەلسە، ئۇنى بەخت ۋە دولەت دەپ بىلىدىغان ئەرلەر ئولۇپ كەتتى، چولدىكى بىر قارىنى كورسە. مىهمان كېلىپ قالمىسۇن دەپ، كىگىز ئويىنى چۇۋۇيدىغان ئەسكىلەر قالدى.

اُيُكْ üyük دوك، توپە. يەردىن كوتىرىلىپ تۇرغان ئېگىزلىك. ئوغۇز چە.

اُيُكْ üyük : اُيُكْ يِرْ *üyük yər* —— دەسسەش بىلەن پېتىپ قالىدىغان ۋە ئاياقنى تارتىپ چىقىرىش تەس بولغان قۇملۇق، پېتىق يەر.

ايكْ ik يىك. «يِيك *yik*»مۇ دىيىلىدۇ.

اُيُنْ oyun ئويۇن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بۇ باپتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سوزلەر

ئايا aya ئالقان.

ئۇيا uya ئۇۋا، قۇش ئۇۋىسى، چاكىگا.

ئۇيا uya قېرىنداش، تۇققان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَـقُرْ اَجْنْ تَنْكْرِى اَذْلَمَذْبْ
اُيا قَدَشْ اغْلِنِى جِنْلا بغارْ

tavar üqün təqri əzlamətip
uya kadax oqlini qinla boqar

[تاۋار ئۈچۈن تەڭرىنى يادىغا كەلتۈرمەي؛
ئۇرۇق - تۇققىنىڭ ئوغلىنى راستىلا بوغىدۇ.]

قېرىنداشلار ئارىسىدىكى رەھىمسىزلىكنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مال ۋە دۇنيا ئۈچۈن تەڭرىدىن تەپ تارتماي، بىر تۇققانىنىڭ بالىسىنىمۇ بوغۇۋېتىدۇ.

بۇ باپتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

ئابا aba ئاپا، ئانا. ئوغۇزچە. قارلۇق تۈركمەنلىرى بۇ سوزنى قاتتىق «ب - p» بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آبا aba («ا ـ ئىلىق» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ) ئىسىق. قىيچاقچە.

آبا aba دادا. ئاتا. تۇبۇتچە. بۇ سوز ئۇلارغا ئەرەپچىدىن قالقان بولسا كېرەك. ئۇلار يەمەندىن تۇرك يۇرتىغا قېچىپ كېلىپ، يەرلىشىپ قالقان «ثابت sabit» نىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ.

آبا aba: آبا بَشِي *aba baxi* —— تاغلاردا ئوسىدىغان، تەرخەمەككە ئوخشايدىغان، پىلىگىدە تىكەنى بار ئوت. تاغلىقلار ئۇنى يەيدۇ.

آبي abi ئابى. ئەرلەر ئىسمى.

اُبا oba قەبىلە. ئوغۇزچە.

اُبو upu ئۇپا.

آتا ata ئاتا، دادا.

آتا ata: آتاساغُون *atasaqun* —— تېۋىپ.

آجا aqa ئاچا، ھەدە، ئېگىچە. بۇ سوز «آكا aga» نى دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى «ج ـ q» ھەرپى «ك» دىن ئۆزگەرگەن. پارسچىدىكى «جَرم» نى «كَرم». «جنبل» نى «كنبل» دەپ سوزلىگەنلىگى ئوخشاش.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آجي aqi ياشانغان خوتۇن. بارسغانچه.

اُجا uqa ئۇچا، دۇمبه.

اِجي iqi ئاكا. ياشتا چوڭ بولغان ئەر قېرىندىش.

اُذُو uzu توپه، دوڭ. قۇم دوۋىسى «قۇم اُذُو kum uzu» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ يۇرتىدىكى بىر شەھەرمۇ «اُذُو كَنْد uzu kənd —— ئۇزۇكەنت» دېيىلىدۇ.

اُذُو uzu ئۇدا، ئارقا. «مَنْ اَنِنْڭ اُذُو كَلْدِمْ —— man anıŋ uzu kəldim مەن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كەلدىم». شۇنىڭدەك «مَنْ سَنِنْڭ اُذُو بَرْدِمْ —— man sanıŋ uzu bardım مەن سېنىڭ كەينىڭدىن ماڭدىم. مەن ساڭا ئەگىشىپ باردىم» دېيىلىدۇ.

اِذِي izi ئىگە. اِذِمْ نا تِيرْ —— izim nə tər ئىگەم نېمە دەر؟ تەگرىمۇ «اِذِي izi» دېيىلىدۇ. «اِذِمز يَرْلِغِي —— izimiz yarlıqı تەگرىمىزنىڭ يارلىغى».

آرا ara ئارا. كِشِي آرا كِرْدِمْ —— kixi ara kirdim خەلق ئارىسىغا كىردىم.

آرِي ari ھەرە. بۇ سوز ئەرەپچىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەرەپلەر

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

هەسەلنى «ئارى *ari*» دەيدۇ. تۈركى تىللدا بۇ سوز هەسەل هەرسىنى بىلدۈرىدۇ. چىگمل تۈركلىرى هەسەلنى «ارى يغي *ari yaoi* —— هەرە يېغى» دەيدۇ.

ئورۇ oru ئورا. بۇغداي، چامغۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسەلەرنى ساقلاش ئۈچۈن قېزىلغان ئورا.

ئۇرى uri ئۇر - ئۇر. چۈقان، سۈرەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئۇرى قۇبسا اغىز اقلشور يغي كلسا امرم تبرشور —— *uri kopsa ooux aklixur yaoi kəlsa imrəm təbrəxür* سۈرەن چىقسا، ئۇرۇق - تۇققان جەملىشەر. يېغا كەلسە، خەلق توپى تەۋرىشەر. بىر چۈقان كوتىرىلسە، ئۇرۇق - تۇققانلار ياردەم بېرىش ئۈچۈن توپلىنىدۇ؛ دۇشمەن كەلسە، خەلق توپى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. بۇ ماقال ئىشلاردا سەگەكلىك ۋە هەمدەملىككە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇرۇ uri ئوغۇل بالا، ئەر جەمەت. ئۇرى ئوغلان *uri ooqlan* —— ئوغۇل بالىلار.

ئازۇ azu يا. ياكى. ئىككى نەرسىدىن بىرىنى تالىلىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان يارەمچى سوز. ازوم يېكل ئازو قاغۇن يېكل *üzüm yəgil azu kaoqun yəgil* —— ئۈزۈم يەگىن يا قوغۇن يەگىن. بۇ سوز تەكرار سوراق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كلرمسو

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

سَنْ ـَ ـُ ـَ ـْ ـَ ـْ — *kalarmusan azu barïrmusan* سَنْ اَزُو بَرِيَرمُوسَنْ

كېلەمسەن يا كېتەمسەن؟

اُزا oza ئوزا، ئوزاقى، ئوتكەنكى. اُزاقى بِلْكا اَنْجا اَيْمِشْ *ozaki bilga anqa aymix* — ئوتكەن ئالملار شۇنداق دېگەن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدِى اُزا اَرَنْ لارْ

اَرْدَمْ بَكِى بِلِكْ تاغْ

اَيْدِى اَكْش اَكْتلارْ

كُنْكُلُمْ بِلْرْ اَنكَرْ ساغْ

ərdi oza ərənlər

ərdəm bəgi bilik taoq

aydï ü'üx ügütlər

kəŋlüm bolur anar saoq

[ئوتمۇشتە (شۇنداق) ئادەملەر بار ئىدى:

(ئۇلار) تاغدەك بىلەملىك، پەزىلەت ئېگىلىرى ئىدى.

(ئۇلار) نۇرغۇن ئوگۈت ـ نەسىھەتلەرنى ئېيتتى،

ئۇنىڭ ئۇچۇن كوگلۇم ئېچىلىپ كېتىدۇ.]

بۇرۇنقى زامانلاردا ئىلىم، ھېكمەت ۋە پەزىلەت ئېگىلىرى بار ئىدى. ئۇلار جىق ئوگۈت ـ نەسىھەتلەرنى ئېيتقان ئىدى. بۇ ئوگۈت ـ نەسىھەتلەرنى ئەسلىسەم، كوگلۇم يايراپ كېتىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أَزِي өzi ئۆزە. ئىككى تاغ ئارىسىدىكى كەڭ يول. چىگىلچە.

اِزِي izi ئىسەن. كېلەر يىلدىن كېيىنكى يىل. اَرْقِينْ ازِي *arkin izi* —— ئىسەن.

آشو axu رۇشا، قىزىل توپا.

اَغُو aoqu ئوغا، زەھەر.

اَغِي aoqi يىپەك رەخت. اَغِيچى *aoqiqt* —— يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى. خەزىنەچى.

آقا ava ئاھ ـ ئۇھ. ئاھ ئۇرۇشنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق. ئەرەپ-لەرنىڭ «واوَيْلى» دىگەن سوزىگە ئوخشاش. كىشى بىر يېرى ئاغرىسا، «اَقا اَقا *ava ava* —— ئاھ ـ ئۇھ» دەيدۇ.

اُقا uva بىر خىل غىزانىڭ ئىسمى. گۈرۈچ قاينىتىلىپ سوغاق سۇغا سېلىنىدۇ، كېيىن سۇزۇۋېلىنىپ شېكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ. بۇ غىزا سوغاقلىق ئۈچۈن يېيىلىدۇ.

اِقا iva ئىسىۋا. ئوغۇزلارنىڭ بىر ئۇرۇغى.

اَقِي aki سەخى، قولى ئوچۇق.

اَقِي aki ئاقلانغان، تازا. اَقِي يَغَقْ *aki yaoqak* —— ماك بولغان، پوستى ئاجرالغان ياڭاق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آکا aga ئېگىچە، ئاچا، ھەدە. ئۇغۇزلار بۇنى «آزا azə» دەيدۇ.

ئۇكا əgə تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كاداك. ئاددى خەلق ئىچىدىن چىققان قېرى ـ سال كىشىلەرگە بېرىلىگەن، تېگىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئاتاق. بۇ سۆز مۇئناق كېلىپ چىققان: زۇلقەرنەيىن چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك خاقانى ياشلاردىن تەركىپ تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىڭ ۋەزىرى: «سىز زۇلقەرنەينگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دىگەندە، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسەدىكى «ئۇكا əgə» سۆزىنى قوللىنىپ، «ئۇگەنمۇ؟» دىگەن. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەينىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەرنەين ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىگىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. ئۇلتۇرۇلگەن ئەسكەر تىللا سېلىنغان ھەميانىنى بېلىگە ئېسىۋالغان ئىكەن، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە توكۇلگەن. ئەتىسى ئەتىگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ، بىر ـ بىرىدىن: «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار: «آلتون قان altun kan —— ئالتۇن قان» دىيىشكەن. شۇڭا شۇ جايدىكى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىسىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كوچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى. زۇلقەرنەين شۇ كېچىلىك ھۇجۇمدىن كېيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۆلھ تۈزگەن.

آلا ala ئالا. بەدىنىدە ئېقى بار ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِشِي اَلاسِي اِجْتِنْ يِلْقِي اَلاسِي تَشْتِنْ —*kixi alasi iqtin yilki alasi taxtin*

ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە، ھايۋانىنىڭ ئالىسى ئىچىدە دېگەنلىك بولۇپ، دىلىدىكى يامان نىيىتىنى يوشۇرغۇچىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

آلا ala «ئاستا. ئالدىرىماي» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدىغان يار-دەمچى سۆز. اَلا اَلا *ala ala* — ئاستا-ئاستا. بۇ سۆزگە «ك-*k*» بىلەن «ل-*l*» ھەرپلىرى قوشۇلۇپ، «اَلاكِلْ *alakil*» مۇ دېيىلىدۇ.

اُلا ula چوڭلىرى يول كورسىتىدىغان بەلگە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلا بُلْسا يُول اَزْماس بِلِكْ بُلْسا سُوزْ يَزْماس — *ula bolsa yol azmas bilik bolsa soz yazmas*

بولسا، يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا، سۆزدىن قايماس. چوڭلىرى بولسا يول كورسىتىدىغان بەلگە بولسا، يولدىن ئېزىپ كەتمەيدۇ، كىشىدە بىلىم بولسا، سۆزدە يېڭىلىشمايدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اِلا ila ئىلى. بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىل-لەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇندۇر.

اِلى ili : اِلى قَبۡغۡ *ili kapuq* —— ئىلىقلىق قوۋۇق، تاقاق بىلەن ئېتىلگەن ئىشىك.

اُما uma ئانا. تۇبۇتچە. بۇ سوز ئۇلارغا ئەرەپلەردىن قالغان بولسا كېرەك.

اُما uma ئويگە كەلگەن مېھمان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اما كلسا قت كلير —— *uma kalsa kut kalir* مېھمان كەلسە، قۇت كېلەر. مېھمان بىلەن تەڭلا بەرىكەت كېلىدۇ، مېھمان ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. ئۇنى ئېغىر ئالغۇلۇق ئەمەس. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا قَلى يَرْلِغْ بَابْ يِنْجِخْ اُما
كَلْدُرْ اَنْق بُلْمِيْش اَشْغْ تُتْما اُما

kəlsə kąlī yarlīoq bolup yunqīoq uma
kəldür anuk bolmīx axīoq tutma uma

[(ساڭا) يوقسۇل بىر مېھمان ھاجەتنى چۈشۈپ كېلىپ قالسا، تەييار بولغان ئاشنى (ئالدىغا) كەلتۈر، ئۇنى كۆتتۈرمە.]

ھالى پەرىشان، كوڭلى يېرىم بىر مۇساپىر كەلگىنە-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ده، تەييار بولغان تامغىنى دەرھال ئالدىنقا قوي، كېچىكتۈرمە.

آنا ana ئانا.

اِنِي ini ئىنى. ياشتا كىچىك ئەر قېرىنداش.

بۇ باپتىكى غۇنچىلىكلەر

آنكتْ anīt ھاگگىت~ھاگغىت. ئودەككە ئوخشاپراق كېتىدىغان قىزغۇچ قۇش.

آنكُتْ anut پەركا. شاراپ پەركاسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يُرتْ كِجكْ بُلسا آنكُتْ بَدكْ اور *yurt kiqiğ bolsa anut bədük ur* — قاچىنىڭ ئاغزى كىچىك بولسا، پەركانىڭ چوڭىنى قوي. بۇ ماقال كىشىلەر ئالدىدا كىچىك ئىشنى يوغان قىلىپ كۆرسەتكەن دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

انكَرْ anar ئاكا. ئۇنىڭغا. آنكَرْ آيدِمْ *anar aydim* — ئاكا ئېيتتىم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

آيدِمْ آنكَرْ ساڤُلكْ

يِزْنِي تَبا نا آلكْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تەجْرىبىڭنى بەلزى كارِڭ

قِرْلارْ ئازْ باذُڭ

aydïm aŋar səvük

bizni ɪaba nə əlük

*kəqtiŋ yazï*① *kərik*

kïrlar əziz bəzük

[ئۇنىڭغا ئېيتتىم: سويۇملۇگۈم،
بىزنىڭ تەرەپكەكەڭ يېزتق
ۋە ئېگىز - بۇيۇك قىرلارنى
كېچىپ قانداقمۇ (كەلگەنسەن)؟]

سويگىنىنى كوز ئالدىغا كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ:
ئەي سويۇملۇگۈم، شۇنچە كەڭ دالىلارنى كېزىپ، ئېگىز
تاغلاردىن ئېشىپ بىز تەرەپكە قانداق كەلدىڭ؟

اُنگُرْ oŋür ئوڭكۇر، غار.

اِنگِرْ iŋir ئىسسىق - چىسىر. يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ئوزئارا
قوشۇلمىسى. ئوغۇزلار بۇنى «اِمِرْ *imir*» دەيدۇ.

آنگِزْ aŋɪz ئېگىز. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش زىرائەتلەر -

① بۇ سوز يازما نوسخىدا «بَلزى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ،
بىسىم ئاتالاي بۇنى توغرىسى «يازى» دەپ ئىزاھلىغان. بىز
شۇنى توغرا تاپتۇق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

نسك ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەرده قالغان تۇپچەك-لىرى.

اِنكَسْ inəs هاكۆاقتى. اِنكَسْ كِشى *kixi inəs* —— يېڭىيا-چىدەك ئۇياق-بۇياقتا قاراپ ماڭىدىغان كىشى.

اَنكِلْ aŋil هاللاك. اَنكِلْ اَجْق قَبْغ *aquk kapuoq aŋil* —— هاللاك ئوچۇق قوۋۇق.

اُنكِنْ өŋin باشقىسىنى. بۇ اَتّا اُنكِنْ كَلْدُر *bu attan өŋin kəldür* بۇ ئاتتىن باشقىسىنى كەلتۈر.

مۇجەررەت[1] باپلىرى تۈگىدى.

www.docin.com

① مۇجەررەت —— ئۇشۇتچە هەرپلىرى بولمىغان سوزلەر.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئوشۇقچە ھەرپلىكلەر باپلىرى

اَفْعَلْ əf'əl شەكلىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

ارمت armut ئامۇت.

اَرْتُوْ artuq ئارتۇچ، ئارتۇش دەرىخى. قەشقەردە ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۈرت بار.

اُجْلُوْ uqluq توشقان تۇزىقى. ئۇچلىرى بىر تومۇرگە بەكەتىلگەن ئۇچ تال چىۋىقتىن قۇرۇلىدۇ.

اُدْغُوْ ozuq يالقۇن، ئوتقاش.

اَرْغُوْ aruq ئازدۇرغۇچ. كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان. ئازدۇرد-

اَرْغُوْ اَزُوْن *aruq azun* —— قايمۇقتۇر-غۇچى، ئازدۇرغۇچى دۇنيا.

اَرْكَجْ arkaq ئەركەچ. بىر ياشلىق تېكە. ماقالدا مۇنداق كەل-

www.docin.com

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

گەن: اَرْكَجْ اَتِ اَمْ بُلُورْ اَجْكُو اَتِ يَلْ بُلُورْ *arkaq ati am bolur aqkü ati yal*① *bolur* ئەركەچ گوشى ئەم بولار، ئوچكە گوشى يەل بولار.

اُرْكُجْ orküq ئوركەش. سُوقْ اُرْكُجْلَنْدِى — *suv orküqlondi* سۇ ئوركەشلەندى.

اُرْكُجْ orgüq ئورۇمە چاچ، خوتۇنلارنىڭ ئورۇمە چېچى.

اُرْكُجْ orküq تومۇر ئوچاق، ئۇچىايلاق.

اَذْغِرْ azoqïr ئايغىر.

اُلْكَرْ ülkər ئۈكەر يۇلتۇز. جەگلەردە «اُلْكَرْ جَرِكْ *ülkər qarik*» دېيىلىدىغان بىر ھىلە بار: ئەسكەرلەر ھەر تەرەپتىن توپ-توپى بىلەن يىغىلىدۇ؛ بىر توپى ئىلگىرى-لەش بىلەن باشقىلىرىمۇ ئۈنىگىغا سوگدىشىپ ئىلگىرىلەيدۇ. بۇ ھىلە قوللىنىلغاندا، يېگىلىش بەك ئاز بولىدۇ.

اَرْڤُزْ ərvüz ئەرۋۈز. ئەرلەر ئىسمى.

اَرْگُزْ ərgüz ئەگۈز. اَرْگُزْ سُوقْ *ərgüz suv* — ئەگۈز سۇيى. ئەتىيازدا قار ۋە مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان سۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سوز «يَلْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىزچە قەتئىي بولغىنى تۇغرا، چۈنكى بۇ سوز تىلىمىزدا ھازىرمۇ «يەل» دېيىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

يايْ بَرُوبَنْ اَرْكُزِي
اَقْتِي اَقِنْ مُنْدُزِي
تُغْدِي يَرُقْ يُلْدُوزِي
تِنْكْلا سُوزُمْ كُلْكُوسُز

yay barupan ərgüzi
akti akin munduzi
tuoldi yaruk yulduzi
tiŋla sözüm külküsüz

[باهار كېتىش بىلەن ئەگۈز (سۇلار)،
كەلكۈن ئېقىن بولۇپ ئاقتى.
يورۇق يۇلتۇز تۇغدى،
سوزۇمنى كۈلمەستىن ئاڭلا.]

ئەتىياز تېگى يوردى، مۇزلار ئېرىپ، قاتتىق سەل-
دەك ئاقتى، تاڭ يۇلتۇزى نۇر چېچىپ چىقتى، ئاجايىپ
سوزۇمنى كۈلمەستىن ئاڭلا.

ئۆكسۈز өgsüz ئوكسۇز، يېتىم، تەمتىرەپ قالغان ئادەم. بۇ سوز «ئەقىل ۋە ئۇقۇم» مەنىسىدىكى «اُكْ өg» دىگەن يىل-تىزدىن كەلگەن.

ئۆتەمش өtəmix ئوتەمش. ئەرلەر ئىسمى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آذْرِشْ azrix ئارىش، ئىككىگە ئايرىلغان يولنىڭ بېشى، «ئاچال».

اُذْرِشْ ozrüx تاللىۋېلىش، تاللىۋېلىش ئىختىيارى.

آذْغِشْ azoqix ئازغىش. بىر يەرنىڭ نامى.

اُذْكِشْ ozgix «اُوزْجَنْد ozqand ـــ ئۆزكەنت» تە ياشايدىغان بىر تۈرك ئايمىغى. بۇ سوز ئەسلى «اُكْذِشْ ogzix» بولۇپ، ھەرپلەر ئالماشقان.

آرْتِشْ artix ئېرتىش. «يَماكْ yamak» دالالىرىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بىرقانچە تارماقلىق بۇ دەريا شۇ يەردىكى بىر كولگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا «آرْتِشْ سُوڤى artix suvi» دېيىلىدۇ. بۇ سوز «آرْتِشْماكْ artixmak» دىگەن مەستەر-نىڭ تومۇرى «آرْتِشْ artix» تىن ئېلىنغان بولۇپ، «سۇدىن تېز ئوتۇشتە مەن بىلەن بەسلەش، قېنى، كىم تېز ئوتىدۇ» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

اِرْتَشْ irtax مۇنازىرىلەشمەك، سۇرۇشتۇرۇش. بىرەر ئىش توغرد-سىدا خەلق ئارىسىدا قوزغالغان بەس - مۇنازىرە. اِرْتَشْ قُبْدِي irtax kopdi ـــ بەس - مۇنازىرە كوتىرىلدى.

آرْقِشْ arkix كارۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يِراقْ يِيرْ ساقِنْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn